

HATHÁZI GÁBOR

AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR HADSZERVEZET NOMÁD ELEMEINEK KÉRDÉSÉHEZ^x

A besenyők

Az Árpád-kori magyar hadsereg kutatásában kiemelkedő hely illeti meg a kelet-európai steppei övezetben élő egykorú nomád népeket. Közülük több hullámban, kisebb-nagyobb leszakadt népcsoportok formájában, a X. század közepétől a XII. század elejéig szinte folyamatosan áramlottak a Kárpát-medencébe a kiptsak-török nyelvű besenyők (Bečenek, Patzinak, Bissenus). A XIII. század közepén pedig a szintén török népek kiptsak ágához tartozó kunok (a „sápadt, halványsárga, fakó” jelentésű kun, kuman népnév változatai: Komanoi, Cumani, Khardes, Polovci, Falben) vándoroltak be nagy tömegben Magyarországra. Ezek a hazánkba települt nomád népcsoportok mindinkább átvéve – a pusztai lovasíjász harcművészet hagyományait lassan elfelejtő – korábbi csatlakozott népek (kabarok, kálizok, székelyek) addigi feladatait, az elkövetkező évszázadokban a királyi hadsereg könnyűlovasságának legütőképesebb részét alkották.

Hadtörténeti kutatásunk gazdag adatbázison, széles körű nemzetközi kitekintésen nyugvó, beható részlemezései révén sikerrel tisztázta e kérdéskör lovastaktikai, stratégiai vonatkozásait¹, ugyanakkor azonban soha nem törekedett igazán e segédnépek keleti harcmodorának természetes közegét adó életforma és műveltség, gazdasági és társadalmi háttér mélyebb megismerésére. Vizsgálódásai során napjainkig is kevés gondot fordít azokra a helynévtudomány, településtörténet, régészet nyújtotta új szempontokra és lehetőségekre, melyek révén árnyaltabb, az egykori valóságot jobban megközelítő képet alkothatna magának olyan kérdésekről (beköltözések időrendje, településterületek alakulása, belső autonómia és kiváltságok, gazdasági-társadalmi háttér, anyagi kultúra változásai, feudalizálódás és asszimiláció), melyek kihatásai, változásai révén szorosan összefüggnek a hadtörténeti problémákkal (gazdasági-társadalmi háttér, autonómia és hadsereg kapcsolata, a telepítések funkcionális és stratégiai szerepe, az anyagi kultúra és fegyverzet kölcsönhatásai, a magyarságba való integrálódás hatása harci értékükre).

E munka a fentiekben vázolt kérdésekre nem adhat kimerítő választ. Célja elsősorban az, hogy az ilyen jellegű kutatások eddigi állomásait számba vegye, a máig felgyűlt ismeretanyag alapján a fontosabb kérdéseket rendszerezze, s felhívja a figyelmet azokra a kihasználatlan kutatási lehetőségekre, melyek új, hasznos információkkal segíthetik a besenyők és kunok hadtörténeti szerepének jobb megismerését.

^x A kézirat 1989 áprilisában került lezárásra, így az időközben megjelent besenyő tárgyú munkák legfrissebb eredményeit, adatait nem tartalmazza: *Pálóczi Horváth A.*: Besenyők, kunok, jászok (Bp., 1989¹); *Györffy Gy.*: A magyarság keleti elemei. (Bp., 1990) A jegyzetekben alkalmazott rövidítések feloldását l. a Függelékben!

¹ A kérdéskör hadtörténeti irodalmának számbavételét, átfogó kutatástörténeti elemzését *Borosy András* (1962. 119–174. o.) végezte el.

*A középkori magyar hadszervezet besenyő elemeinek
problematikus kérdései*

1. A történeti kutatás helyzete, lehetőségei

A magyar hadszervezet besenyő elemeinek fénykora az Árpád-kor első felére, a XI–XII. századra esik. Hadtörténészeink szerint ebben a korszakban a székely „pásztoratonák” mellett ők képviselik azt az „eredeti, romlatlan” harcmodort, amely ugyan a páncélos nehézlövesség megjelenésével már nem tekinthető csatadöntő fegyvernemnek, de jelentősége még ekkor sem elhanyagolható. A magyar hadvezetés képességeiket a felderítésben, az elő- és utóvédharcokban, a szárnyak biztosításában, valamint az ütközetek bevezetése terén: az ellenség hadsorainak látszat-megfutamodásokkal, apró csatározásokkal tarkított felbomlasztásával, szétzilálásával aknázták ki eredményesen.² Ezt bizonyítják középkori kútfőink leírásai, melyek megemlékeznek az 1116. évi olsavai és 1146. évi Lajta-menti ütközet besenyő harci tevékenységéről.³ III. Henrik német–római császár 1051. évi betörése kapcsán értesültünk arról, hogy feladatuk volt a felvonuló ellenség rajtaütésekkel való állandó nyugtalanítása, s esetenként a „felégetett föld” taktikájának alkalmazása is.⁴

A taktikai kérdéseken túlmenően azonban napjainkig sem tisztázott a magyarországi besenyők határőrző szerepének és autonómiájának kérdése. Előbbit gyakran tekintik a besenyők fegyveres erő békeidőben mérvadó funkciójának – néhány nyugat-magyarországi településük alapján⁵ – míg az utóbbit – az árpási besenyők kiváltságlevele nyomán (Sopron m., 1224)⁶ – automatikusan kiterjesztve, egységes és statikus állapotként vonatkoztatják az országban élő minden besenyő közösségre.⁷

E kissé elnagyolt „besenyő kép” népesség-, pontosabban településtörténeti irodalmunk sajnálatos hiányaira vezethető vissza. Mert míg hazai kutatásunk a megtelepedő kunokkal kapcsolatban jelentős eredményeket mutathat fel, s a közzétett források feldolgozásában – bizonyos tekintetben – lehetőségeinek csaknem végső határáig jutott, addig a besenyők problematikájának túlnyomó hányada megválaszolatlan, és témakörök szerinti megoszlása sajátos aránytalanságokat mutat. A jó alapokat teremtő, bőséges (arab, perzsa, bizánci, orosz) forrásbázis, a külföldi kutatás eredményein alapuló vizsgálatok révén ma még összehasonlíthatatlanul jobban ismerjük a besenyők etnogenezisét, dél-országi vándorlását (ehhez kapcsolódva nyelvét, törzsi-társadalmi szervezetét, anyagi kultúráját), a törzsszövetség hanyatlásának folyamatát, s az összeomláshoz vezető események sorozatát: vagyis a Kárpát-medencei megtelepe-

2 Borosy A., 1962. 140., 146–147., 149–151. o.; 1985. 32–33. o.; Pálóczi Horváth A., 1988. 125. o.

3 Képes Krónika SRH. I. 435–436., 456. o.; Györffy Gy., 1940. 8–9. o. Az 1146-os Lajta-menti ütközetről Freisingi Ottó is megemlékezik művében. (Borosy A., 1962. 146–147. o., 108. jegyzet.)

4 Képes Krónika (SRH. I. 348. o.); Györffy Gy., 1940. 8. o.; Pálóczi Horváth A., 1988. 125. o.

5 Kritikája, irodalma: Kniezsa I., 1937. 323–337. o.

6 Györffy Gy., 1940. 12–13. o.

7 Nagy Á., 131. o.

dés előtörténetét, mint magát a magyarországi korszakot.⁸ Okát abban látjuk, hogy a kunok esetében már beköltözésüktől (1239, majd 1246) kezdve jóval részletesebb, összehasonlíthatatlanul gazdagabb adatmennyiség áll rendelkezésünkre.⁹ A kun telepítés egy időben, viszonylag nagy, zárt tömbben, szervezett keretek közt zajlott: s erre nyilvánvalóan sokkal hangsúlyosabb lehetett a magyarság – forrásokban is megmutatkozó – reagálása, mint az írásbeliségünk amúgy is egy fejletlenebb, rendszertelenebb időszakában (X–XI. század) megjelenő, apró, szétszórt, egymástól elszigetelt besenyő csoportokra. Ez az írott forrásbázis – kiegészülve, pontosítva, s nem egyszer helyesbítve a régészeti kutatás topográfiai és ásatási eredményeivel – elégséges alapot ad a kunok társadalom-, település-, művelődéstörténeti és történelmi vizsgálatához.¹⁰ Ezzel szemben a besenyőkre vonatkozó – első pillantásra éppen nem kevés – történelmi emlék a XIII. század előtt valójában néhány krónikaadatot, elszórt okleveles említést jelent.¹¹ Éppen a számunkra legérdekesebb beköltözési folyamat, a telepítések célja és jellege, szakaszai, majd a bekövetkező asszimilációs, feudalizálódási időszak az, amely nem foglalható össze folyamatos eseménytörténeti formában: hogy a kunokéhoz hasonló, részletekbe menő vizsgálódások lehetőségének hiányáról ne is beszéljünk. A rendelkezésre álló források jellegéből adódóan (krónikáinkban főként különböző hadi események kapcsán¹², a birtokadományozási oklevelekben, periratokban többnyire egy-egy besenyő település-, hely-, vagy személynévi említés formájában¹³ találunk elszórt utalásokat) besenyő kutatásunk fő tevékenységi köre jóformán napjainkig is csupán a magyarországi csoportok számbavételére, területi elhelyezkedésére szorítkozott: ebből kísérelve meg messzebbmenő következtetéseket levonni.¹⁴

2. A besenyő határőrök problematikája

A magyarországi besenyőkről szóló forrásokat először Jerney János gyűjtötte össze.¹⁵ Anyagát és a Jerney után felmerülő adatokat Szokolay Margit kísérte meg összefoglalni és térképre vetíteni.¹⁶

8 A besenyők magyarországi megjelenése előtti időszakról, gazdag bibliográfiával: *D. A. Rasovszky*: *Petchenegues, Turks et Berendes en Russie et en Hongrie. Séminarium Kondakovianum VI.* (Praha 1933.); *J. Marquari*: *Über das Volkstum der Komanen.* *Abh. d. Kgl. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen, Phil.-hit. Klasse, NF. XIII.* (Göttingen 1914.); *J. Ferent*: *A kunok és püspökségük.* (Bp., 1981.); *Moravcsik Gy.*: *Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen quellen der Türkvölker.* (Berlin 1958.) 87–90. o.; *Ligeti L.*, 362–364., 382–385., 506–511. o.; *Rásonyi L.*, 1970. 1–26. o., 1981. 81–90. o.; *Németh Gy.*, 1922. 219–225., 1932. 53–54. o.; *Kossányi B.*, 519–537. o.; *Czegledy K.*, 1950. 361–362., 1954. 12–45., 1956. 120–125. o.; *Pletneva, Sz. A.*, 1958. 153–161. o.; *Fedorov-Davidov, G. A.*, 134–145. o.; *Györffy Gy.*, 1940. 3–6., 40–73., 1972. 283–292., 1975. 30–31., 1984. 532., 582., 593. o.; *Lükő G.* 91–92. o.; *Gyóni M.*, 11–13., 71–75., 84–91. o.; *H. Göckenjan*: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn.* (Wiesbaden 1972).

9 *Gyárfás L.*, I–IV.

10 *Gyárfás L.*, I–IV.; *Kring M.*, 35–63., 169–188. o.; *Györffy Gy.*, 1953 a.) 248–276. o. A régészeti megközelítés módszertani összefoglalása: *Pálóczi Horvát B.*, 1973. 201–209., 1975. 313–333., 1974. 244–259., 1985. 93–104. o.; *Selmezci L.*, 1971. 187–197., 1986. 129–142., 1985. 79–90. o. A kérdés legfrissebb összefoglalása *Pálóczi Horvát B.*, 1988. 141–163. o.

11 *Györffy Gy.*, 1940. 6–40. o.; *Belitzky J.*, 60–62. o.; *Szokolay M.*, 65–90. o.

12 *Györffy Gy.*, 1940. 6–9. o.

13 *Györffy Gy.*, 1940. 10–40. o.

14 *Györffy Gy.*, 1940. 96–102. o., térképmelléklet; *Szokolay M.*, 65–90. o.

15 *Jerney J.*, 1842. 144–184., 1851. 227–270. o.

16 *Szokolay M.*, 65–90. o.

Amint arra Kniezsa István¹⁷ majd Györffy György¹⁸ egyaránt felhívta a figyelmet: a besenyők kizárólagos határőr voltak tétele ekkor születik meg. Jerney, e hatalmas gyűjtőmunkája révén múlhatatlan érdemeket szerzett tudós módszertani tévedéseire vezethető vissza, aki – Kniezsa szavaival élve – „... az oklevelekben speculatores, és saggittarii (őrök és lövérek, lövők) néven emlegetett határőröket minden esetben székelyeknek és besenyőknek minősítette, tisztán azon az alapon, hogy a székelyek és a besenyők a harcban, mint saggittariusok, a magyarság előhadát alkották, és hogy mind a székelyeket, mind a besenyőket a határőrök között is ki lehet mutatni. A határőr-besenyő azonosítást nála még az is könnyűvé tette, hogy ő a besenyőket a magyarokkal azonos fajú és nyelvű népnek, illetve törzsnek tekintette. Ennek ... következtében a határőrökre... vonatkozó minden adat nála a besenyők bizonyítékául szolgál.”¹⁹ A nyomdokain elinduló újabb kutatók (többek között Belitzky János, Vámos Ferenc, Kövér Fidél József, Nagy Imre stb.) az ilyen alapon besenyőnek meghatározott határvidéki települések számát csak tovább növelték, különösen a Lajta–Fertő vidéki, Vulka-menti és nyugat-soproni területeken.²⁰ A 30-as évekre kialakult helyzetet Kniezsa csak úgy jellemezte, hogy „Bár a besenyő-elmélet végeredményben forrásadatokon alapszik, mai alakjában nem egyéb, mint föltevésekre épített föltevések halmaza, amelyben a tények már úgyszólván fel sem ismerhetők.”²¹ Éppen ezért Szokolay adatbázisa és összesítő térképe – amely gyakran minden kritika nélkül, hibásan tartalmazza a fentiekben jelzett munkák adatait – csak a legnagyobb óvatossággal kezelhető.²² „A határőröknek a besenyőkkel való azonosítása sem a történeti források, sem a helynevek alapján nem igazolható. Sohasem fordul elő az oklevelekben, hogy egy bizonyos terület határőreit a szokásos speculatores, saggittarii kifejezésekkel felváltva bissemi néven is neveznék! Pedig ha ezek a határőrök besenyők lettek volna, ez az összekeverés aligha lehetett volna kikerülhető, hiszen a besenyők nevét és eltérő népi jellegét – mint a predium bissemorum, bissemi de... stb. kifejezések tanúsítják – forrásaink eléggé kiemelik. Sőt, éppen a predium bissemorum, Besenyő-féle helynevek bizonyítják a legvilágosabban, hogy a besenyők ezen a vidéken más népek tömegébe ékelődve szigeteket alkottak, hisz’ különben nem lett volna értelme ezt a telepét a többitől a „besenyő” jelzővel megkülönböztetni!”²³

A besenyő szálláscsoportok elhelyezkedésére a legbiztosabb alapokat mindmáig Györffy György – immár öt évtizede írott – tanulmánya adja.²⁴ Kniezsa módszertani észrevételeiből kiindulva, szempontjait továbbfejlesztve közel 150 magyarországi település adatait gyűjtötte össze, elvégezve egyben a besenyőkre vonatkozó források kritikai újraközlését, tartalmi csoportosítását. Az orientalisztika besenyő nyelvkutatási eredményeire²⁵ alapozva – a magyar helynevek török rétegét vizsgálva – jelentős, eddig jóformán felhasználatlan forráscsoportot

17 Kniezsa I., 1937. 325. o.

18 Györffy Gy., 1940. 6. o.

19 Kniezsa I., 1937. 324–325. o.

20 Kniezsa I., 1937. 1–4. jegyzet.

21 Kniezsa I., 1937. 323. o.

22 Szokolay M., 65–90. o.

23 Kniezsa I., 1937. 325–326. o.

24 Györffy Gy., 1940. 3–106. o.

25 Ligeti L., 362–364., 382–385., 506–511. o.; Rásonyi L. 1970. 1–26., 1981. 81–90. o.; Németh Gy., 1922. 219–225., 1932. 53–54. o.

vont be a további kutatásokba; sok újat hozva a Magyarországon előforduló besenyő törzs- és személynevekből képzett helynevek, továbbá a besenyő eredetű földrajzi nevek²⁶ meghatározása és rendszerezése terén. Gyűjtőmunkájának egyik legfőbb tanulsága éppen az, hogy a ténylegesen határőr funkciót betöltő egységek csak elenyésző hányadát, alig 10-15%-át teszik ki a magyarországi besenyőknek. Nyomait is csupán elszórt csoportok, magányos szállások formájában találjuk meg a gyepűvonalon,²⁷ míg a legnagyobb besenyő tömbök (kemeji, sárvízi)²⁸ az ország belsejében található. Néhány rész kérdés értékelésétől eltekintve azonban a betelepülések időrendi, történelmi kérdéseinek tisztázására, átfogó település- és társadalomtörténeti következtetések levonására – nem találván megfelelően erre a rendelkezésre álló forrásbázist – e munkájában ő sem vállalkozott.²⁹

A kutatók újabb nemzedékére váró feladatot Csorba Csaba fogalmazta meg, a Sárvíz völgye településtörténeti összefoglalójában: „... először mégis Magyarország egyes vidékein élő besenyőség településtörténetét szükséges behatóan ismerni ahhoz, hogy – részben ennek segítségével – koronkénti betelepülésük irányait és időrendjét tisztázhassuk.”³⁰ Noha az itt élő besenyőkre vonatkozó kitételei csupán vázlatosak, részleteiben nem kidolgozottak, hasznos impulzusokkal gazdagítják kutatásainkat.³¹ A mezőföldi besenyők általa megkezdett új, régészeti-topográfiai, településtörténeti módszereken alapuló vizsgálódásait e sorok írója próbálta meg további adatokkal, szempontokkal bővíteni.³² Egyes vonatkozásaiban kevésbé szerencsés kísérletnek tekinthető viszont a Kemej-vidéki besenyő településtömb hasonló megfontolásból született feldolgozása.³³

Legutóbb Pálóczi Horváth András végezte el a besenyőkről szóló források és szakirodalom összegző újraértelmezését.³⁴ Felvetése szerint a magyarországi besenyőségnek csak töredékét kitevő, ténylegesen határőr csoportok zömmel a hazánkba beköltöző X. századi, első hullámhoz köthetők: ez a telepítési koncepció ugyanis jól beleillik Taksony fejedelem korának (955-970) védelmi politikájába.³⁵ A korábbi ellenséges besenyő-magyar kapcsolatokat már 934-ben szövetségi viszony³⁶ váltotta fel, amikor együtt vettek részt a balkánon egy kalandozó

26 Györffy Gy., 1940. 40-95. o.

27 Besenyő Vas megyében, Pecsényéd Sopron megyében, Fertő-vidéki csoport: Királyudvar, Legentő, Tenefalva, Köpcsény, Potfalu, Besenyő-Kuta, Villa Byssenorum Nyitra megyében, Pecsényéd Trencsén megyében, Felsőbesenyő Bars megyében, Besenyő (Heidendorf) Beszterce-Naszód megyében, Olt-vidéki csoport Miklósvárszék közelében, Talmács a Vöröstorony szorosnál, Besenyő Szerém megyében. Györffy Gy., 1940. 102. o.

28 Györffy Gy., 1940. 16-23., 27-30. o.; Nagy Á., 129-157. o.; Csorba Cs., 56-65. o.

29 Györffy Gy., 1940. 102. o.

30 Csorba Cs., 57. o.

31 Csorba Cs., 56-65. o.

32 Hatházi G., Besenyők Fejér megyében. Kézirat.

33 Nagy Á., 129-157. o.

34 Pálóczi Horváth A., 1988. 106-130. o.

35 Pálóczi Horváth A., 1988. 126. o.

36 A magyar-besenyő közeledéshez lehet adalék Biborbanszületett Konstantin 948-952 között született művének egyik említése, mely szerint Gabriel klerikus egy korábbi követjárása alkalmával Bizánc nevében besenyők elleni szövetséget ajánlott fel a magyaroknak, akik ezt elutasították. *Moravcik Gyula* (Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. [Bp., 1984.] 36-37. o., 2-5. jegyzet) és Györffy Gy., (1975., 116-117. o., 214. jegyzet) egyaránt úgy véli, hogy erre 927 után kerülhetett sor.

hadjárásban Bizánc ellen.³⁷ Györffy szerint e besenyő szövetség még szorosabbá tételét jelzi P. Magister Taksonyra vonatkozó adata, mely szerint a fejedelem a „kunok földjéről” vagyis besenyőktől vett feleséget, egyúttal utat nyitva az első beköltözőknek is.³⁸ A Merseburg (933) és Augsburg (955) után megrendült ország védelmi rendszerének – a még élő nomád hagyományoknak megfelelően, etnikai alapon csatlakozott népelemekből való – megerősítése érdekében telepítették le a gyepüelvén e besenyő csoportokat.³⁹ Györffy véleménye szerint az itt fellelhető „Tolmács” helynevek még a besenyő törzsszövetségen belüli helyüket, eredetüket is jelzik. Tolmács határőrök helynévi emlékei mutathatók ki Dél-Stájerországban, a leibnitzi Mura-kanyarban (Tilmitsch), Morvaországban az Uherské Hradište feletti Morva szorosban (Tolmačov).⁴⁰ A nyugati gyepű belsőbb vonalának megerősítésére utal Anonymus azon adata, mely szerint még Taksony házasságkötése és Thonuzóba bejövetele előtt egy besenyő csoportot telepítettek a Fertő-vidékre.⁴¹ A X. században még gyepüelvének számító Dél-Erdélyben és az Olt völgyében is jelentős besenyő telepítés nyomait találjuk (főként besenyő eredetű hely-, víz- és egyéb földrajzi nevek formájában), feladatuk a hágók (pl.: Tolmács a Vöröstoronyi-szoros bejáratánál) és a hágókhoz vezető folyóvölgyek őrzése lehetett.⁴² Beköltözésük idejére fogódzópont lehet, hogy csak akkor kerülhetett sor erre, miután 934-ben létrejött a magyar-besenyő szövetség.

Pálóczi Horváth András ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy tévedés lenne a X. század közepének-végének viszonyait automatikusan átvetíteni a XI–XII. századra is, a magyarországi besenyő jelenlét igazi virágkorára, amikor e korai és tényleges határörtelepítések jó része már felszámolódott.⁴³ A korai besenyő telepekkel megerősített nyugati gyepűsáv – amely eredetileg a bécsi medencén túl (Pöchlarn és Melk ekkor a legtávolabbi magyar ellenőrzési pont) húzódott – feladására már 970 táján (karantán és osztrák határőrgrófságok megalakulása) sor került.⁴⁴ A határok keletebbre tolódásával és állandósulásával az itteni, Tolmács helynevekhez köthető besenyőség határvédő feladata megszűnt, szállásaik az ország belsőbb területeire kerültek (talán velük azonosíthatjuk a nyugat-dunántúli, Sopron, Győr megyei besenyők egy részét?).⁴⁵ Egyedül a P. Magisternél jelzett, Fertő-vidéki – most már „első vonalba” kerülő – besenyő góc helyben maradására van valószínűsíthető adatunk: egy évszázaddal később, 1074-ben a mosoni részekre visszahúzódó Salamon (1063–1074) Zoltán vezér besenyőivel hadakozik.⁴⁶ A fentiekből kiindulva a nyugati határvédelem besenyő elemeinek X. század végi erős megritkulására kell következtetnünk.

37 Kristó Gy., 1986. 34–35.

38 Györffy Gy., 1984. 707–708. o. Szakirodalmunk a kérdést illetően megoszlik. Egyesek szerint Taksony feleségének származása – s így Thonuzóhához kötődő rokoni kapcsolata – bizonyítatlan, maga az alternatíva nem elfogadható. Ligeti L., 384. o., Pálóczi Horváth András (1988. 119–120.) ugyan lehetségesnek tartja Taksony besenyő házasságát és a kemeji besenyők vezérével való sógorságot, azonban a Fertőn túli, Tolmács törzshöz köthető telepítéseket ettől függetlennek tekinti. Felvetése szerint a hercegnő az egyik nyugati törzs – valószínűleg az előkelő Javdi Erdim – vezérének lánya lehetett. (1988. 119–120. o.)

39 Pálóczi Horváth A., 1988. 126–127. o.

40 Györffy Gy., 1977. 84., 1988. 126–127. o.

41 SRH I. 113–114. o.; Györffy Gy., 1940. 7. o.

42 Györffy Gy., 1940. 35–37., 100–101. o.

43 Pálóczi Horváth A., 1988. 126–127. o.

44 Györffy Gy., 1977. 84. o.

45 Györffy Gy., 1940. 10–14. o.

46 SRH I. 395–396. o.; Györffy Gy., 1940. 8. o.

Ugyan más körülmények hatására, de hasonló helyzet alakult ki az erdélyi végeken is. Itt az időközben ellenségessé váló besenyő-magyar kapcsolatok – melyet az 1015. évi besenyő betörés is bizonyít⁴⁷ – játszhattak közre abban a tendenciában, hogy a határvédelmi feladatokat székely, majd az Árpád-kor későbbi szakaszában vlach és szász betelepülők vették át.⁴⁸ Az itteni besenyőség további sorsáról keveset tudunk, egyes töredékeik székelységbe való beolvadására (pl.: a székely Jenő nem besenyő ága) vannak adataink.⁴⁹

A korai településcsoportokat vizsgálva is kiténik a besenyők kizárólagos határőrző szerepének tarthatatlansága. Már a X. századi besenyőség is túlnyomórészt az ország belsejében nyert szállásterületet. Legjelentősebb, s viszonylag jól körvonalazható településtömbjük a Középtisza-vidéken, az egykori Kemej területén (régén Heves, ma Szolnok megye) alakult ki.⁵⁰ (1. térkép) Az Anonymus által megőrzött hagyomány szerint az igen előkelő besenyő nemzetségből származó Thonuzóba és népe még Taksony idején telepedett meg itt.⁵¹ Györffy – Taksony házassága kapcsán – Thonuzóbát fejedelmi rokonnak tartja, aki a besenyő hercegnő kíséretében érkezett, mint nemzetségének tagja.⁵² Véleménye szerint ez a csoport is a Tolmács törzshöz köthető, amelyet Szvjatoszlav kijevi herceg 965. évi, kazárok elleni támadása kényszerítette a Kárpát-medencei beköltözésre.⁵³ Többek által vitatott elképzelésével szemben Nagy Árpád az – ugyancsak Szvjatoszlav-féle – bizánc elleni (969–971), Arkadiopolisnál kudarcot vallott, orosz-magyar-besenyő hadivállalkozásból hazatérő magyar csapatokkal tartó besenyő néprészt lát bennük.⁵⁴

Mivel a rendszeres okleveles gyakorlat időszakára a Kemej-vidéki besenyőség, különállását feladva, szinte teljes egészében beolvadt a környező magyarságba⁵⁵, az anonymusi hagyomány mellett csupán elszórt utalások, közvetett bizonyítékok jelzik X. századi szállásterületük meglétét, kiterjedését. Kutatóink ennek meghatározására – a magát Thonuzóbától származtató, elsőként a Tisza egyik fontos átkelőhelyénél, Abád révénél megszálló – Tomaj nemzetség birtokállományát szokták elsődlegesen alapul venni. A tiszántúli nemzetségi központ – Tomajmonostora – köré szerveződő birtoktömb az Árpád-kor végéről származó adatok szerint Besenyőtelek, Páli (Szentgyörgy), Szentimre, Igar, Inevására, Sarud, Tinódtő, Szentjakab birtokokat foglalta magába.⁵⁶ Óvatosságra int azonban Györffy György észrevétele, mely szerint Thonuzóba már magyar köznép által jórészt megült földet kapott⁵⁷, ráadásul az említett birtokok egy része később (a XI–XII. század folyamán), más módon (adományozás, vásárlás, házassági kap-

47 Györffy Gy., 1977. 284. o.; Kristó Gy., 1986. 55. o.

48 Pálóczi Horváth A., 1988. 127. o.

49 Györffy Gy., 1940. 36., 1953. b. 106–107. o., 20. jegyzet.

50 Györffy Gy., 1940. 28–30., 99. o.; Nagy Á., 129–157. o.

51 SRH I. 116–117. o.; Györffy Gy., 1940. 7. o.

52 Györffy Gy., 1984. 707–708. o.

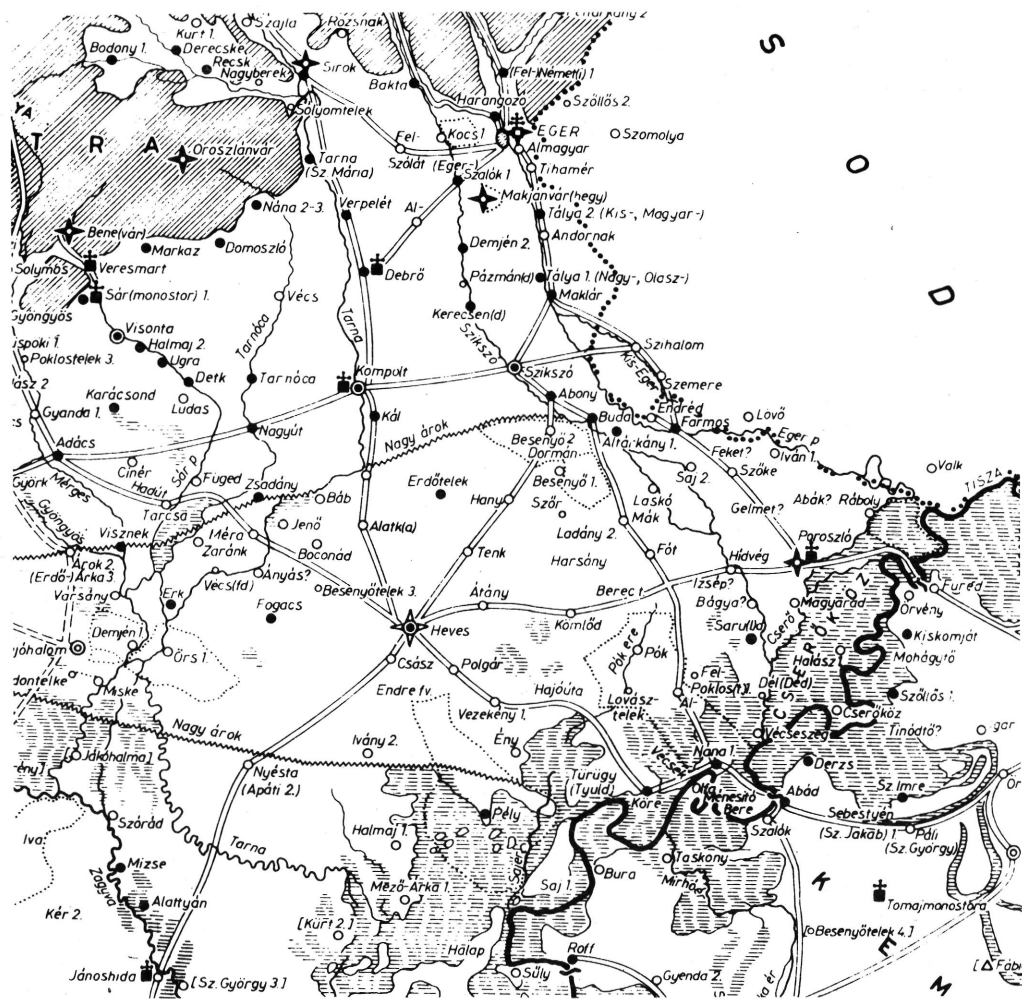
53 Györffy Gy., 1987 b. 47. o.

54 Nagy Á., 131. o.; Gyóni M., 11. o.

55 Györffy Gy., 1940. 99. o.

56 Györffy Gy., 1987 b. 47. o., 59. jegyzet; Pálóczi Horváth A., 1988. 127–128. o.; további változata: Nagy Á., 134–135. o., 1. térkép.

57 Györffy Gy., 1987 b. 47. o.

1. térkép. Az Árpád-kori Heves megye besenyők lakta részelete (Győrffy György)

csolatok) is a nemzetség kezére juthatott.⁵⁸ Ezt figyelembe véve nem tarthatjuk a birtokok mindegyikét besenyő eredetűnek. Egyértelmű szétválasztásuk megfelelő adatok hiányában még várat magára.

Mivel a forráslehetőségek többnyire ingatag alapokon nyugvó feltételezéseket engednek meg, a Kemej-vidéki besenyők katonai funkciójának megítélésében erősen megoszlanak a tudományos vélemények.

Bár a vizsgált települési egység az ország belsejében található, a korábbi kutatás itt is felvette a határvédelem lehetőségét. Nagy Árpád a Tisza mentén elszórt besenyő szálláscsoportok és magányos települések közti úrt magyar törzsnévi helynevekkel (Tarján, Kér, Keszi, Kürt, Jenő) és segédnépekre utaló helynevekkel (Székely, Ladány, Varsány, Orosz stb.)

58 L. a 110. jegyzetet.

kitöltve egy Kemej központtól függő, a Felső-Tiszavidékről kiinduló, Csongrádig lehúzódó, a X. századi fejedelmi területeket Ajtony és Gyula országtól elválasztó⁵⁹ védelmi rendszert, belső határsávot konstruál. E gyeplővonal katonai jelentősége I. (Szent) István (997-1038) országegyesítő-államteremtő tevékenységének befejeztével szűnt volna meg.⁶⁰

Felvetésének egyik legtámadhatóbb pontja – ezt maga sem tagadja –, hogy a besenyő jelenlétet bizonyító nyomok a Tiszától keletre ugyanolyan sűrűségben és folyamatosan mutathatók ki. Az ellentmondás szerinte feloldható: „az ott letelepült besenyőket éppúgy hihetjük Ajtony vagy Gyula által telepítetteknek, mint a Tisza-vidékieket Taksony zsoldosainak.”⁶¹

A Közép-Tiszavidék besenyő emlékei azonban egészen más megoldási lehetőséget is sugallhatnak. A szűken vett Tomaj birtokrészen kívül, a Tiszától északnyugatra, a Szikszó és Eger patak völgyében szintén besenyő jelenlétre utaló nyomokat találunk (Besenyő, Bogorbesenyő, Becsenekföldre, Szihalom, Kocs stb.)⁶². A Tiszántúlon, a Tomaj nemzetség birtokaihoz közel, a Sárrét vidékén és a Sebes-Körös mentén egy másik korai településcsoport rajzolódik ki⁶³. E területen ugyan a XIII-XIV. századi oklevelek etnikai különállását őrző besenyő lakosságot már nem, vagy alig mutatnak ki⁶⁴, de földrajzi nevek és határrészek fenntartották az itt megtelepülő besenyők emlékét⁶⁵. Pálóczi Horváth András elképzelhetőnek tartja, hogy ezeket a részeket szintén a Thonuzóbával érkező besenyőség szállta meg. Ennek értelmében nem beszélhetünk a Tisza vonaláról, mint határról: a Tomaj nemzetség birtokteste csak belső, központi magvát alkotta a Tisza mindkét oldalán messze benyúló szállásterületnek⁶⁶. A telepítés oka nem a határvédelem megszervezése lehetett, hanem – a besenyő lovasság gyors mozgósítási lehetőségét figyelembe véve – Heves, X. századi előzményekre is visszavezethető(?) ispán-sági központ⁶⁷ közelsége, s bizonyos településföldrajzi körülmények (mocsaras, rétes, elsődlegesen nagyállattartásra alkalmas terület) határozták meg⁶⁸.

3. A besenyő betelepülések időrendi kérdései

Az eddig számbavett X. századi egységek csupán első, s talán nem is legjelentősebb hullámát jelentették a Magyarországon otthonra találó besenyőségek: a XI-XII. század folyamán még számos alkalommal költöztek hazánkba kisebb-nagyobb csoportok. Mivel utóbbiak egyikéről sem maradt fenn – akár Anonymus (csak erős kritikával kezelhető) adataihoz mérhető – információ, a későbbi betelepülések iránya és időrendje napjainkig is legvitatottabb, csaknem teljesen feltáratlan kérdése maradt kutatásunknak.⁶⁹

59 Györffy Gy. (1959. 97. o.) úgy véli, hogy a Tiszántúli területek egy jelentős része is fejedelmi kézen volt (bihari dukátus), Ajtony és Gyula országa nem érintkezett közvetlenül Thonuzóba szállásterületével.

60 Nagy Á., 141-143. o., 2. térkép.

61 Nagy Á., 143. o.

62 Györffy Gy., 1940. 28-29., 99. o.

63 Györffy Gy., 1940. 30-31., 99-100. o.

64 L. a 96. jegyzetet.

65 Györffy Gy., 1940. 100. o.

66 Pálóczi Horváth A., 1988. 127-129. o.

67 Györffy Gy., 1987 b. 48-49., 100-101. o.

68 Györffy Gy., 1940. 101-102. o.; Pálóczi Horváth A., 1988. 128-129. o.

69 Az Anonymus-probléma irodalmához: Csapodi Csaba: Az Anonymus-kérdés története (Bp., 1978.) 151-160. o.

Krónikáink többsége – melyek lényegében kizárólagos forrásai a besenyők XI–XII. századi magyarországi betelepedésének – jellegénél fogva sajnos figyelmen kívül hagyta a békésen beszivárgó, kisebb töredékek eseménytelen letelepítését, s csak a betörési kísérleteket örököltette meg⁷⁰. A beköltözési hullámok tisztázásánál mégis fontosak ezek az adatok, hiszen a támadó besenyők legyőzése egyúttal a fogságba esettek, kapitulálók letelepítését is jelenthette.

Szent István Nagyobbik legendájában maradt fenn Szvjatopolk kijevi trónkövetelő besenyő zsoldosainak 1015. évi erdélyi betörése⁷¹. 1068-ban a Meszes-kapun át benyomuló, kunoktól szorongatott besenyő-úz csoport széthullásáról értesülünk a kerlési, vagy cserhalmi ütközet kapcsán⁷². 1071-ben bizánci szolgálatban álló besenyőket vernek le a soproni Ján ispán csapatai Nándorfehérvárnál. (Utóbbi esetleg valamely nyugat-dunántúli telepítéssel hozható összefüggésbe.)⁷³. Az 1080-as években – új, kárpát-medencei szállásterület megszervezése reményében az elűzött Salamon királyt szolgáló – Cselgü (Kutesk) vezér Kelet- és Dél-Magyarországot megdúló, úzokkal kevert al-dunai besenyőit több ízben is kiverik az országból⁷⁴. A besenyő támadások 1060 tájától érzékelhető felélénkülése is azt a feltételezést erősíti, hogy a legnagyobb tömegű besenyő betelepülések korát a XI. század közepére-végére kell helyeznünk. A jövevények zöme – s ide vehetjük a forrásokból nem ismert, de gyaníthatóan békés meghódítókat – minden bizonnyal a kun, úz, orosz, bizánci erőktől felmorzsolts besenyő törzstörredékekből állt⁷⁵. A besenyőket ekkoriban ért csapások mindegyike kiváltó oka lehetett egy-egy törredék nyugati irányú kirajzásának. Pálóczi Horváth András szerint menekülő besenyők először 1027 után kerülhettek hazánkba, amikor a bizánciak vertek vissza egy jelentős besenyő támadást, majd 1036-ban, amikor Jaroszlav kijevi fejedelem (1019–1054) győzte le törzseiket⁷⁶. Az 1040-es években véres belháború rendítette meg a besenyő törzsszövetséget: a hatalomért vívott küzdelemben alulmaradó Kegen két törzsével (közel 20 ezer emberrel) – kereszténnyé válása és határőri szolgálatai fejében – Bizánc egyik al-dunai tartományában, Parisztrionban kapott menedéket. A győztes Tirák – akit az új hódítók, a kunok elől menekülő úzok mindinkább a mai Havasalföld és Moldva területére szorítottak vissza – 1048–49 telén, elkecseregett betörési kísérletének összeomlását követően, szintén behódolt Bizáncnak. Népét Szófia, Nis és Skopje térségében telepítették le⁷⁷. A fenti események kapcsán – melyek a besenyő törzsszövetség összeomlását jelentették – szintén számolhatunk leszakadt besenyő töredékek békés magyarországi betelepülésével⁷⁸. Az ezt követő évtizedekben, a balkáni határvédő besenyők sorozatos lázadása, az 1074–91 között folyó besenyő–bizánci birodalmi belháború során

70 Szokolay M., 68–69. o.; Belitzky J., 59–62. o.; Kniezsa I., 1937. 331–332. o.; Györffy Gy., 1940. 6–10. o.

71 SRH II. 389., 423. o.; Györffy Gy., 1940. 9., 1977. 284. o.; Kristó Gy., 1986. 55. o.

72 SRH I. 363–364., 365–369. o.; Kossányi B., 532–534. o.; Kristó Gy., 1986. 63. o.; Gyóni M., 71–75. o.

73 SRH I. 369–371. o.; Györffy Gy., 1940. 8. o.; Szokolay M., 69. o.; Belitzky J., 61. o.; Kniezsa I., 1937. 332. o.

74 SRH I. 408–409. o.; Kristó Gy., 1986. 67–68. o.; Gyóni M., 71–75. o.

75 Kniezsa I., 1938. 438. o.; I. a 8. jegyzetet.

76 Pálóczi Horváth A., 1988. 122. o.

77 Györffy Gy., 1940. 5., 1984. 860–861. o.; Kossányi B., 519–520., 523–526., 531. o.; Rásonyi L., 1981. 85. o.; Ligeti L., 362., 383. o.; Gyóni M., 84–91. o.

78 Ezt látszik igazolni – többek között – Györffy György észrevétele is, miszerint ez az időszak ismét bizonyos besenyő–magyar közeledést hozott, s a Dnyepert 1055-ben átlépő kunok elől menekülő, utolsó steppei csoportok 1059-es balkáni beözönlését éppen a magyarokhoz fűződő jószomszédi kapcsolatok tették volna lehetővé. I. András csapatai – a besenyők nyugat-bulgáriai támadásával összehangolva – látszathadmozdulatokat hajtottak végre a Morava völgyében, sikeresen megosztva ezzel a bizánci erőket. (Györffy Gy., 1984. 860–861. o.)

ugyancsak kerülhettek Magyarországra kisebb-nagyobb csoportok. Kunokkal szövetkezve 1078-ban Drinápolynál, 1087–88-ban Szilisztránál is ott találjuk őket. 1091-ben a szmirnai emír szolgálatába álló besenyőket – akik már magát a fővárost fenyegették – egyesült bizánci– kun sereg zúzta szét Levunionnál. A bizánci fennhatóság alatt élő besenyők utolsó nagy vállalkozása⁷⁹ 1122-ben, a berrhoé-i csatában omlott össze. Makk Ferenc mindenki által elfogadott véleménye, hogy az itt alulmaradó néptöredékekkel kell azonosítanunk azt a besenyő csoportot, amelyet II. István (1116–1131) fogadott az országba⁸⁰. A betelepülésnek hadszervezeti vonatkozása is van: István a jövevények soraiból vazallus jellegű, feltehetően udvari-igazgatási feladatokat is betöltő, elit testőralakulatot szervezett. Maga az intézmény nem ismeretlen a nomád államalakulatok körében sem, későbbi változatával IV. (Kun) László (1272–1290) környezetében találkozunk, ők az ún. kun „nyögérek” (neugerii)⁸¹. A Képes Krónika tanúsága szerint a besenyő „nyögérek” II. István életének utolsó éveiben oly nagy politikai befolyásra tettek szert, hogy az ország közvéleménye szinte egységesen ellenük fordult. A király halálával kiváltságos helyzetük megszűnt, a továbbiakban nem esik szó róluk a forrásokban⁸².

A fentiekben számbavett, lehetséges besenyő bevándorlások⁸³ konkrét magyarországi szállásterületekhez való kötése ugyan kétséges.

79 Kossányi B., 526. o.; Rásonyi L., 1981. 86–87. o.; Ligeti L., 383. o.; Gyóni M., 84–91. o.

80 Makk F., 253–259. o.; Kristó Gy., 1984. 1099. o.

81 Németh Gy., 1953. 304–318. o.; Györffy Gy., 1953. a. 253–254., 1959. 29–30. o.

82 SRH I. 444–445. o.

83 A magyarországi besenyő beköltözések II. István kori lezárulásának ellentmondani látszik Abu Hamid al-Garnati arab utazó feljegyzése. Három évig élt hazánkban (1150–1153), s elmondása szerint „itt ezerszámra élnek a magrebi származásúak... csak háborúban szolgálják a keresztényeket és nyíltan vallják az iszlámot”, s e „magrebi” lovasjászok tevékeny részt vállaltak a magyarok Bizánc elleni balkáni harcaiban. Leírásából kitűnik, hogy iszlám hitük feületes, Korán- és arab nyelvismeretük hiányos. II. Géza (1141–62) azzal bízta meg Abu Hamidot, hogy e nép Szakszinban (a XI. század közepétől kun fennhatóság alatt álló, egykori nomád „nagyvár”, valahol a Volga-vidéken, pontos helye nem lokalizálható) élő töredékeit fogadja fel magyar szolgálatba.

A forrás közzétévői – O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt – annak alapján, hogy az arab szerző kijevi és volga-vidéki környezetben is felemlíti jelenlétüket, de minden alkalommal határozottan megkülönbözteti őket a khorezmi, szeldzsuk, úz és kun elemektől: besenyőket látnak bennük.

II. Géza besenyő harcosait a Képes Krónika külön is megemlíti a Lajta menti ütközet kapcsán. (Borasy A., 1962. 146–147. o.) Elgondolásukat Al-Bakri adata is megerősíteni látszik, miszerint a besenyők már 1009 táján felvették az iszlámot. (Abu Hamid al-Garnati utazása Kelet- és Közép-Európában [1131–1153] Budapest, 1985.); O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt, 38., 54., 56., 59., 61., 65–66., 133–134., 139. o.

Elgondolásukat viszont egyértelműen cáfolja, hogy független besenyő csoportokkal a XI. század közepétől – a törzsszövetség szétmállásától – kezdve nem számolhatunk a kelet-európai steppezónában. Ezt figyelembe véve csak más népekhez csatlakozott töredékek jöhetnek számba. Több adatunk van besenyő néprészek leválására már a hanyatlást megelőzően is. Al-Biruni az Aral-tó vidékén jelez besenyőket, 922-ben pedig Ibn Fadlan találkozott egy töredékükkel a Čalhar-tó(?) környékén. A XI. században Kašgari említi az úz törzsek közt a „Bečeneg”-et, s egy másik levált néprészüket a Kazár Birodalom érdekkörén belül tűnik fel, a Kaukázus északi oldalán. (Györffy Gy., 1940. 4. o.; Rásonyi L., 1981. 82. o.; Ligeti L., 382. o.) Más töredékeik Vladimirral, a pogány oroszok fejedelmével, Tamantarkan-ban (Kercsi-szoros környékén, a Kubán folyó torkolatvidékén) keresztelkedtek meg. (Rásonyi L., 1981. 82. o.) Tehát még ha elvben el is fogadjuk a szovjet vélemények „besenyő magvát”, akkor is csupán úzokkal kevert besenyőkről lehet szó: akik Szakszin-beli együttélését Abu-Hamid is megemlíti. Ennek alapján a Kijev környéki „magrebieket” akár a Kijev és Perejaszlav déli határain letelepített, különböző nomád töredékekből ötvöződött „fekete süvegessel” (csornüje klobuki) is azonosíthatnánk, akiket az oroszok az 1080-as évektől a kunok ellen igyekeztek határórként felhasználni. E törzsszövetség népei között 1097-ben és 1116-ban a besenyőket is megemlíti a források. (Kossányi B., 528–529., 531. o.; Györffy Gy., 1940. 5. o.; Pálóczi Horváth A., 1988. 119. o.) A fentiekben vizsgált megoldási lehetőségnek sincs azonban megfelelő bizonyító ereje. Hogy a „magrebi”-probléma megítélésében mennyire megoszlanak a vélemények, ezt jelzi Györffy Gy. elmélete is, aki alánokat (jászok) lát bennük. (Györffy Gy., 1959. 57–59. o.) A legmeggyőzőbb álláspontot Czeglédy Károly képviseli, aki szerint a „magrebiek” észak-afrikai származású, mohamedán arab, vagy berber zsoldosok voltak, akik nomád (besenyő, úz, kun) környezetbe kerülve jutottak hazánkba. (Abu Hamid... 184–185. o.; Czeglédy K.: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969. Bp. 1970. 254–259. o. Mindezeket figyelembe véve, az esetleges II. Géza-kori, kései besenyő betelepülés lehetőségét el kell vetnünk.

A korai szállásterületek X. századi keltezése – mint láttuk – jórészt Anonymus bizonytalan közlésein és a helynévtudományi kutatások közvetett bizonyítékain alapszik. Györffy György szerint a legkorábbi besenyő egységek közé – a Lajtán túli határőrtelepek, a Fertő-vidéki, Thonuzóba közép-tiszavidéki és sárréti területei, továbbá az erdélyi besenyő szállások mellett – azok a vidékek tartozhattak, ahol ugyan a XIII–XIV. századi oklevelek szerint etnikai különülését őrző besenyő lakosság már nem mutatható ki, tehát a magyarságba való beolvadás már megtörtént, de földrajzi nevek és határrészek fenntartották az itt megtelepülő besenyők emlékét. Ilyen besenyő településnyomok meglétét nagyobb foltokban a Sárköz- és Marcal-vidéken, valamint a Balaton dél-keleti partvidékének egyes szakaszain, szórványos, magányos előfordulásait pedig az egykori Pest és Pilis megye, a Nyírség, továbbá Szabolcs és Hajdú megye határának egyes pontjain látja bizonyítottnak⁸⁴.

Államalapítás-korabeli telepítéseket lát Pálóczi Horváth András a szigetszerűen elszórt, korai királyi várak (pl. Bihar, Várad, Borsod, Csanád) körzetében fellelhető besenyő szállásokban⁸⁵. Talán ugyanezen katonai közigazgatási koncepcióval hozhatók összefüggésbe egyes fontosabb útvonalak és átkelők mentén kimutatható besenyő települések is; erre utalhatnak a dorogmai, alpári, Görögrev, böldi és szegedi rév, továbbá a Duna-Tisza közti, Vajdas-patak menti, Kalocsától dél felé vezető út közelében feltűnedező besenyő nyomok⁸⁶. Géza-, vagy István-kori besenyő betelepülés (betelepülések?) emléke őrződött meg regényes formában Hartvik püspök legendájában⁸⁷.

Szinte reménytelen vállalkozás a XI. század közepére-végére tehető települések kiszűrése a rendelkezésre álló ismeretanyagból. A besenyő törzsek nevét megőrző helynevek egy részét gyaníthatóan ebbe a csoportba kell sorolnunk. Elsősorban a törzsszövetség teljes és végső szérhullása eredményezhetett olyan széles körű – az Al-Dunától csaknem a Volgáig húzódó besenyő steppe⁸⁸ minden törzsét érintő – megrázkódtatást, melynek nyomán a törzsek csaknem mindegyikéből jutott hazánkba „hírmondó” töredék. Besenyő törzsnévi eredetű helyneveink széles választéka mindenesetre ezt is jelezheti⁸⁹, megfelelő időrendi elkülönítésre jelen ismereteink szerint azonban nincs mód.

A betelepülési hullámok kronológiai szétválasztásánál alig merült fel ezidáig a besenyő kiváltságok, a besenyő autonómia szempontjából való megközelítés⁹⁰, jóllehet úgy tűnik, ez nem vonatkozott egységesen minden magyarországi besenyő közösségre, s ennek bizonyos időrendi vonatkozásai is vannak.

Az államalapítás előtti, nomád hagyományokon nyugvó szokásjog időszakában betelepült besenyőknél nyilvánvalóan nem merült fel az írott jogi szabályozás igénye, ennek bevett gyakorlata (hospes jog) a XI. század közepe után, a már kialakult feudális jogrendszer keretei

84 Györffy Gy., 1940. 97–100. o.

85 Pálóczi Horváth A., 1988. 121. o.; Györffy Gy., 1940. 27–31. o.

86 Nagy Á., 141. o.; Györffy Gy., 1963. 890–892, 900. o., térképmelléletek; Pálóczi Horváth A., 1988. 121. o.

87 SRH II. 425–426. o.; Györffy Gy., 1940. 9. o.

88 A dél-oroszországi besenyő törzsekről és települési rendjükéről: Györffy Gy., 1971. 281–287. o. 1. ábra; Németh Gy., 1932. 50. o.; Ligeti L., 506–511. o.; Rásonyi L., 1981. 82–84. o.; Pálóczi Horváth A., 1988. 110–105. o.; Lükő G., 91–92. o.

89 Györffy Gy., 1940. 42–59. o.

90 Györffy Gy., 1940. 38–40. o.

között jöhetett létre⁹¹. A besenyő szabadság kiváltságaiban bizonyára az újonnan érkezettek részesülhettek elsősorban, s ezeknek a régebben itt élő közösségekre való kiterjesztése nem lehetett túl gyakori. Tán ezt a kivételességet jelzi az a Képes Krónika-adat, amely szerint 1074-ben a fertő-vidéki besenyők (akiket Anonymus X. századi betelepülőivel azonosíthatunk) szabadságjogok megszerzése reményében vállalták a harcot Salamon ellen.⁹²

A X. századi csoportok beolvadását még nem lassították a jogi elkülönülés kötöttségei, feudalizálódásuk a magyarsággal együtt következhetett be, az államalapítás korában. Ezt sejteti a korai szállásterületek gyors felszívódása: mint láttuk, ezek a besenyő egységek a XI-XII. századi forrásokban már nem, vagy alig mutathatók ki.⁹³ A besenyő kiváltságsszerzések kora előtt elmagyarosodók – belső társadalmi rétegződésükhöz igazodó szinteken való – betagozódására, illetve annak írásos nyomaira a kemeji településtömb vizsgálatakor bukkanunk. A magukat Thonuzóbától származtató Tomajokat, az itt élő besenyők legelőkelőbb, az új rendet és a keresztiséget hamar elfogadó Urkund családját a XI-XII. században már Anonymus „úri nemzetségei” közt találjuk⁹⁴. A család legkiemelkedőbb személyisége, Tomaj nembéli Dénes, az országos főméltóságok közé emelkedett, 1233 és 1241 között erdélyi vajda, majd nádor lett.⁹⁵ Heves megye köznemesi sorában szintén az egykori közép-tiszavidéki besenyőség (vagyonos középrétegéből?) eredeztethető családokat mutat ki Györffy György⁹⁶. A köznép sorsának XI. századi alakulására Nagy Árpád szolgál adatokkal: véleménye szerint a százdi apátság 1067 táján kelt alapító levelében szereplő, Szihalom melletti birtokon élő besenyő lovasszolgák (akiknek utódait a XIII. században feltűnő Bögörbesenyő lakóival véli azonosnak)⁹⁷, már Aba nembéli Péter comes szolgánepi voltak, s szolgáltatásaik megegyeztek a magyar szolgánépek kötelezettségeivel.⁹⁸

Véleményünk szerint később, a XI-XII. században, vagyis a már kikristályosodott feudális jogrendszer időszakában jelenhettek meg hazánkban azok a besenyő csoportok, amelyek – éppen autonómiájuk révén – még a XIII-XIV. században is megőrizték besenyő tudatukat.

91 Györffy Gy., 1977. 515. o.

92 SHR I. 395-396. o.; Györffy Gy., 1940. 8. o.; *Knieszka I.*, 1937. 332. o.; *Pauler Gy.*, I. 128-129. o.

Bár ígéretüket – miszerint Salamont nem engedik kimozdulni Pozsony és Moson várából – nem tudták teljesíteni (Salamon szétzórta és a Fertő mocsaraiba szorította őket), bizonyos kiváltságokban azért részesültek. Noha a XIII. sz. elejére nagyrészt felszívódtak a környező magyarságba, ottlakásuk (Királyudvar, Legentő, Tenefalva, Köpcseny, Potfalu, Besenyő-kuta) emlékét több oklevél is megőrizte, s ezek némelyike alapján (VIII. és X. okl.) Györffy úgy véli, hogy egyes töredékeik még őrizték népi és jogi különállásukat. (Györffy Gy. 1940. 10-12., 97. o.)

93 Györffy Gy., 1940. 39. o.

94 Györffy Gy., 1987 b. 47., 100-102. o.; *Bollók János*: A Thonuzóba-legenda történelmi hitele. *Századok*, 113. (1979) 97-107. o.

95 *Pauler Gy.*, I. 391., II. 59., 497. o.; *Karácsony János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, III. (Bp., 1901) 104-108. o.

96 Noha Anonymus adata és a terület helységnevei általában korai megszállás jellegét mutatják, a Bocs és Kocs birtokok kapcsán említett besenyői Dormán és Saji Becsenek családok (Györffy Gy., 1987 b. 53., 72-74., 108-109., 129. o.) esetében nem zárható ki egy későbbi – esetleg már kiváltságos különállással, eredetileg besenyő jogon szerzett birtokkal bíró – csoport heves megyei megjelenése, akik „besenyő tudatukat” (s jogállásukat?) még 1278-ban is őrzik. (Györffy Gy., 1940. 99. o.) A kiváltságos besenyők birtokviszonyainak jogi hátterére a továbbiakban még visszatérünk.

97 Györffy Gy., 1940. 28. o. szerint az említett birtok inkább magával Szihalommal azonos, ugyanis ennek határpontjaiként szerepel a „besenyők kútja” és a „besenyők sírjai”.

98 Nagy Á., 133-134. o.

Az Alsó-Rába-vidéken Györffy György négy, oklevelekkel adatolt besenyő helységet (Árpás, Kajár, Tét, Telükbarát) tudott kimutatni, amelyek a XIII. század végére magyarosodhattak el. E besenyő települések autonómiájának becses dokumentuma Kán nembéli Gyula nádor 1224. évi oklevele, melyben a szabadságukban megsértett árpási besenyők jogait és kötelezettségeit – kérelmükre – írásba foglalja⁹⁹.

A Harangod-vidéken (egykori Torontál megye), illetve az Aranka víz partján a XIII-XIV. században több helységet (Nagybesenyő, Valkány, Kocsa, Veresdob, Solymos, Kengyelős, Királyfája, Sáp) laktak és birtokoltak kiváltságos besenyők. A besenyők itt őrizték legtovább autonómiájukat az országban, kiváltságlevelüket utoljára 1495-ben újították meg¹⁰⁰.

Az ország besenyő lakta vidékei között kiemelkedő jelentőségű a Sárvíz-menti besenyő ispánság, amely népük más csoportjaihoz képest nagyobb, jóval zártabb és szabályozottabb közigazgatási egységet alkotott, szerveződésének szintje, jellege csak a később kialakuló kun székekkel vethető össze¹⁰¹. Az árpási és Harangod-vidéki besenyőkéhez hasonló kiváltságlevelük ugyan nem őrződött meg, de egykori meglétét nagy számban fennmaradt oklevelek¹⁰² kritikai elemzése egyértelművé teszi. A „besenyő”, vagy „nemes besenyő” (bissenus nobilis de..., nobilium bissenorum stb.) megnevezése a XIII-XIV. században nem csupán az etnikai öntudat meglétét bizonyítja, hanem – a kunokhoz hasonlóan – jogi megkülönböztetést szolgáló, kiváltságos különállást kifejező jelző az oklevelekben, amellyel – besenyő környezetben¹⁰³ – legtöbbit a Sárvíz-menti besenyő ispánság kapcsán találkozunk.

A Magyarországra sodródott besenyő töredékek ezen, talán legnagyobb csoportja a Kelet-Dunántúlon (az ország belsejében!), Székesfehérvártól dél-délkeletre, a mezőföldi Sárvíz keskeny, elmcosarasodott, homokos löszvonulatokkal határolt völgyében¹⁰⁴, kb. 700-750 km²-t felölelő területen telepedett meg¹⁰⁵. A Sárvíz mindkét partján, a lápvidékből szigetszerűen kiemelkedő szárazulatokon létesített szállásaik – számuk meghaladja a harmincat – a Fejér megyei Abától kiindulva Hatvan, Töbörzsök, Fancs, Zedreg, Szered (Szentmárton), Egres, Cece, Igar, Szentágota, Tinód, Szentmiklós, Gerény, Ság, Tölgye, Őrs, Alap, Káld, Hard, Rekesztő, Hodos, Pél, Zsadány, Taba, Varsád, Belcs, Kajdacs, Tökösszeg, Végfalu, Közép-

99 Györffy Gy., 1940. 12-14., 96. o.

100 Györffy Gy., 1940. 32-35., 100. o.

101 Kring M., 35-63., 169-188. o.; Györffy Gy., 1953 a. 248-276. o.

102 Györffy Gy., 1940. 16-23. o.

103 L. a 96. jegyzetet.

104 Kogutowitz K., 264-267. o., II. térkép; Ádám-Marosi Szilárd, 16-17., 173-175. o.

105 Egyetlen hiteles tény sem indokolja Nagy Géza-Jerney János (1851, 236-237. o.) néhány téves – kun szállásokat (Perkáta, Hantos) is besenyőként feltüntető adatára alapozott – elméletét, mely szerint a vizsgált területtől ÉK-re kialakuló Hantos-szék valójában besenyő előzményekre telepszik rá, elvágva ezzel egymástól a Sárvíz-völgyi településtömböt és az Adony-Czikola környéki besenyő csoportot (Alsó-, Felső-Besnyő). Nagy G., 1893 a., 236-237. o.

falú, Kaptáros, Partas-Dorog településeket magukba foglalva egészen Tolna megye közepéig húzódtak le¹⁰⁶. (2. térkép)

A Sárvíz-menti besenyő ispánság lakossága – hasonlóan az árpási besenyőkhöz – hadi szolgálatait fejében zárt, autonóm közösségben élt. Földjeiket eredetileg a kollektív nemesi szabadság elve alapján (in libertate bissenorum) bírták – ez nyilván bizonyos adó- és vámkedvezményekkel járt – továbbá saját szolgabírójuk, bírójuk (rector) és ispánjuk (comes) joghatósága, illetve fősege alatt álltak, közvetlenül a nádornak alárendelve¹⁰⁷. Az csak átmeneti intézkedés lehetett, hogy 1321-ben Károly Róbert a besenyő ispánságba (comitatus) a visegrádi és budai várnagyot küldte intézkedni, mert 1324-ben ismét a nádor a „kunok és besenyők bírāja” (iudex Cumanorum et Bissenorum)¹⁰⁸.

A magyar környezet asszimilációs, feudalizációs hatása itt a XIV. század közepére-végére hozta meg eredményét. A besenyő etnikai tudat, félnomád életforma és steppei műveltség spontán elsorvadása a Sárvíz-menti besenyő ispánság „önfelszámolásához” vezetett. Az oklevelek tanúsága szerint a besenyő szállásfők azon igyekezete, hogy – a kun kapitányi családokhoz hasonlóan¹⁰⁹ – a vándorló aulokat felváltó, a környékbeli magyar falvaktól külsőleg már alig különböző, állandó besenyő szállásokat feudális, örökölhető magánbirtokká alakítsák, s a hatalmuk alá tartozó, elszegényedő besenyő közsabadokat – kiszorítva a kollektív alapon őket is megillető kiváltságokból – jobbágygá tegyék, a XIII. század végére sikerrel járt¹¹⁰. Úgy tűnik, hogy a besenyő ispánság létének utolsó évtizedeire már szervezeti, területi egysége is megbomlott, s a besenyő előkelők – törekvéseik sikere érdekében – mindinkább a földrajzilag közelebb eső magyar vármegye felé orientálódtak. Erre enged következtetni, hogy 1352-ben Nagy Lajos csak az északi szakaszon élő, Fejér megyei „nemes besenyőket” emelte – saját kérésükre – országos nemesi rangra, míg ugyanez a déli, Tolna megyei szakaszon csak 1399-ben, Zsigmond alatt következett be¹¹¹.

106 Szokolay M., 71–76. o. térképmelléklet; Györffy Gy., 1940. 16–23., 101–102. o., térképmelléklet, 1987 a. 329., 336., 345–417. o.; Glaser L., 1937. 89–90. o., V. térkép; Csorba Cs., 49–59. o. A fentiekben besenyőként felsorolt Sárvíz-menti települések vizsgálatakor Csorba Csaba arra a nehézségre mutatott rá, hogy az asszimiláció és feudalizáció előrehaladtával egyre nagyobb a valószínűsége a vegyes lakosságú falvak kialakulásának (l. a 110. jegyzetet). Ez – véleménye szerint – szinte lehetetlenné teszi a csak XIII–XIV. századi oklevelekből ismert települések közül a behatóbb kutatásokra érdemes, tisztán besenyő falvak kiszűrését. (Csorba Cs., 59. o.) A probléma tisztázásához visz közelebb Glaser Lajos (1937. 89–80., 99–100. o., V. térkép) Györffy György által is elfogadott feltevése, mely szerint a besenyő eredetű helynevek (pl. Töbörzsök, Alap, Cece) szóródása arra mutat, hogy a XIII. század végéig, de legkésőbb a tatárjárásig besenyők csak a Sárvíz bal partját lakták. A későbbi falvakat (pl. Hatvan, Fancs, Igar, Egres) a mongol támadás után mint elhagyott pusztákat szállták meg. Ezt bizonyítja például IV. Béla 1269-es oklevele, mely szerint a jobb parti Fancson 2 ekényi pusztán maradt földet kapnak a bal parti Töbörzsökön lakó Máttyás és Chutur besenyők. (Györffy Gy., 1987. 326., 362. o.)

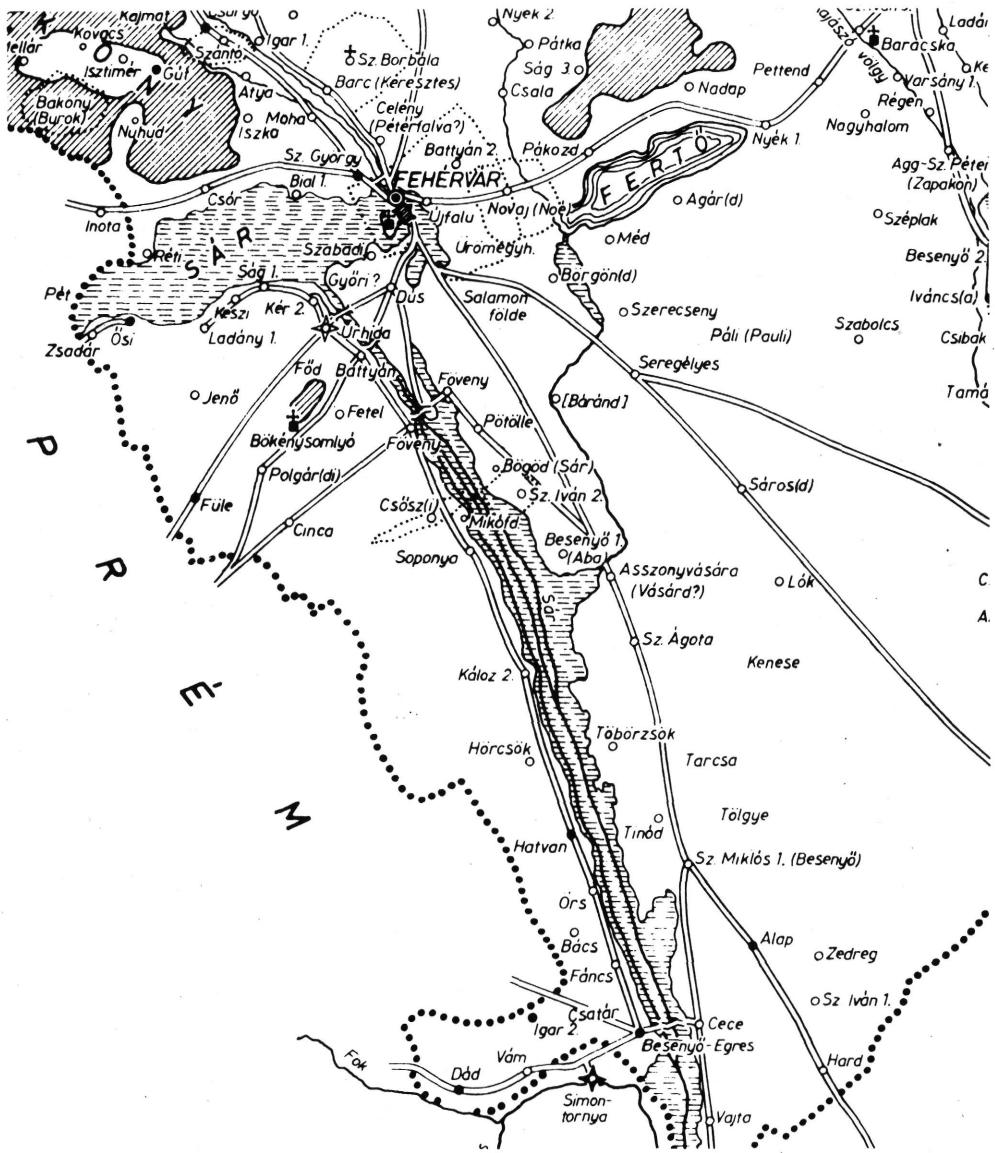
107 Belitzky J., 59. o.; Kniezsa L., 1937. 328. o.

108 Györffy Gy., 1987 a. 337. o.

109 L. a 101. jegyzetet.

110 Talán az átalakulási folyamat egyes körülményeire vizsgálhatunk Glaser Lajos – korábban már ismertetett elméletére (l. a 106. jegyzetet) alapozva. Eszerint a Sárvíz bal partján létesült települések közt kell keresnünk – vélhetőleg – az eredeti, tisztán besenyő jogú szállásokat. A mongol támadás után kialakított jobb parti – esetleg magyar jobbágy családokkal is benépesített(?) – birtokok (Györffy Gy., 1953 a. 267–275. o.) lehettek kiinduló bázisai – a későbbiekben már besenyő jogú szállásokat is magába olvasztó – birtokrendszernek, amelyek az oklevelek tanúsága szerint a XIV. században már egyöntetűen adományozhatók, örökölhetők, eladhatók vagy elzálogosíthatók voltak. (Györffy Gy., 1940. 16–23. o.) A környékbeli magyar családokkal való házasságaik, adományozások, vásárlások révén a „nemes besenyők” egyre többször tűnnek fel olyan falu birtokosaként, vagy lakóiként, amelyek egyébként nem tekinthetők besenyőnek. Ilyen például Csósz és Dus birtokok Fejér megyében, vagy Kisbere, Balaton-Szentgyörgy(?), Köröshegy birtokok Somogyban. (Györffy Gy., 1940. 15., 97. o.); l. a 96. jegyzetet.

111 Károly J., 1896. I. 168–184. o.; Kniezsa L., 1937. 327–328., 1938. 436–438. o.; Györffy Gy., 1940. 19–20. o.

2. térkép. Az Árpád-kori Fejér megye besenyők lakta részlete (Győrffy György)

Noha az eddig számbavett adatok a Sárvíz-mente kései megszállását látszanak igazolni, a betelepülés időrendjének problematikája napjainkig nyitott kérdése kutatásunknak. Az itteni besenyőket ugyanis a XII. század végétől említik először az oklevelek, s a róluk szóló forrásadatok gyakorisága csak a XIII–XIV. században nő meg¹¹². Ebből adódóan kutatásunk kezdeti – ugyan hatalmas gyűjtőmunkája révén múlthatatlan érdemeket szerző, de már a túlhaladottnak

112 Győrffy Gy., 1940. 97., 1977. 113. o.; Glaser L., 1937. 89. o.; Károly J., 1885. 26–32., 1896. I. 169. o.; Csorba Cs., 59. o.

tekinthető – esemény- és jogtörténeti vizsgálódásokra alapozó képviselői jórészt az írott források számbavételére, s a XIII–XIV. századra kialakult közjogi állapot rögzítésére szorítkozhattak¹¹³. A betelepülések idejének tisztázásával vagy adósok maradtak,¹¹⁴ vagy – kezdetleges etimologizálásra alapozva – igen ingatag végkövetkeztetésre jutottak. Még az e hagyományos kutatási módszereken túllépő, korszerűbb településtörténeti megközelítésre, új forrásfajták bevonására törekvő (nevezetesen: a természetföldrajz és úthálózat településföldrajzi, környezeti hatását figyelembe vevő, s a nyelvtudomány eredményeit felhasználó) kísérletek sem váltották be maradéktalanul a hozzájuk fűzött reményeket¹¹⁵. Utóbbiak – abból kiindulva, hogy az írott források hiánya (ezt a X. századi településterületek kétségtávol bizonyítják) még nem lehet cáfolata egy esetleges korai besenyő jelenlétnek¹¹⁶ – a megtelepedés idejét a X. századra, de legkésőbb az államalapítás korára helyezik. Az alábbiakban e végkövetkeztetések nem kelően meggyőző elemeire hívnánk fel a figyelmet.

Kralovánszky Alán egy korábbi állásfoglalásában – bizonyos régészeti megfontolások alapján – a honfoglalás korára helyezte a beköltözés idejét¹¹⁷. Mivel a régészeti vonatkozásokra még visszatérünk, itt csupán – azóta az alkotója által is újragondolt és részben módosított¹¹⁸ – elmélet történeti oldalról való támadhatóságára hívjuk föl a figyelmet.

A Sárvíz völgye Géza és István koráig – vagyis a megyerendszer kialakulásáig – gyaníthatóan még nem a besenyőké, hanem a fejedelmi család szállásrendjének fontos egysége, Jutas, Tarhos, Tevel, majd Tormás partvonala¹¹⁹.

Arra Bátky Zsigmond hívta fel elsőként a figyelmet, hogy a Sárvíz mentén, a mocsárvidék és a homokhátak mellett elenyésző a belterjes földművelésre alkalmas terület¹²⁰. A Mezőföld magyar lakossága, amely a helynevekből ítélve a honfoglalás utáni évtizedekben még lakhatta a vidéket,¹²¹ feudalizálódása, az intenzívebb földművelésre való áttérése jegyében már alkalmatlannak találhatta megélhetéséhez a Sárvíz-völgy több szakaszát is. Az itteni magyarság megritkulására, egyes csoportok spontán elvándorlására enged következtetni¹²², hogy – bizonyosan besenyő területen is – szigetszerűen elszórt, korai, nem besenyő falvak egész sorával találkozunk¹²³. Így akár a vidék újranépesítését is célozhatta a besenyők ideköltöztetése, hasonlóan a szomszédos kun szállások XIII. század végi alapításához¹²⁴. Mindkét esetben olyan hagyomá-

113 Jerney J., 1851. 236–237. o.; Károly J., 1885. 26–37., 1896. I. 168–184. o.; Szokolay M., 71–76. o.; Tagányi K., 306. o.; Csánki D. III. 300., 315–396., 397., 413–480. o.

114 Nagy G., 1893 a. 217–221. o.; Bátky Zs., 1918. 119–128. o.; Szokolay M., 71–76. o.

115 Bátky Zs., 1918. 120–124., 1922. 189–191. o.; Kniezsza I., 1937. 327–328., 1938. 436–438. o.; Györffy Gy., 1940. 16–23., 97., 101–102., 1987 a. 318–417. o.; Glaser L., 1937. 77–100. o.

116 A Sárvíz-menti besenyők – a székelyekhez és kunokhoz hasonlóan – valószínűleg Árpád-kori társadalmunk leglassabban feudalizálódó elemei közé tartozhattak, s hosszú időn keresztül – éppenséggel kiváltságos autonómiájuknak köszönhetően – sokáig ősi szokásjogai alapján élhettek, amely szükségtelené tette az írásbeliséget. Így érthető, hogy csak a feudalizálódás XIII–XIV. századi előrehaladta hozta meg számukra az okleveles gyakorlatot. Györffy Gy., 1953 b. 105. o.; Csorba Cs., 59. o.

117 Kralovánszky A., 1964. 169. o.

118 Kralovánszky A., 1985. 369–371. o.

119 Györffy Gy., 1970. 203–204. o., 3. kép.

120 Bátky Zs., 1918. 120–124., 1922. 189–191. o.

121 Csorba Cs., 57. o.

122 Szabó I., 32. o.; Maksay F., 30. o.

123 Glaser L., 1937. 89–90. o.; Györffy Gy., 1987 a. 326. o.

124 Gyárfás I., III. 458–470. o.; Károly J., 1896. I. 184–203., 566–597. o.; Mándoky Kongur I., 73–82. o.; Hatházi G., 29–65. o.

nyosan nagyállattartó kultúráról¹²⁵ van szó, amelyeknek még megfeleleltek azok a kedvezőtlenebb földrajzi adottságok is, amelyek egészen századunk elejéig kihatóttak a Mezőföld egész gazdasági, települési rendszerére.¹²⁶

Nem kevésbé vitatható Károly János elképzelése, aki a Hatvan nevű Fejér megyei szálláshoz kapcsolódó, kissé naiv helynévmagyarázatra alapozva I. (Szent) István korára helyezi a besenyő beköltözést¹²⁷. A Hartvik püspök legendájában említett 60 bulgáriai besenyő család bejövetelét azonban évtizedekkel későbbre kell tennünk, hiszen a besenyők tömeges balkáni megjelenése – mint láttuk – csak az 1050-es évektől számítható, ráadásul semmi nem indokolja a mezőföldi besenyőkkel való azonosságukat¹²⁸.

Gläser Lajos, Kniezsa István, Györffy György és újabban Kralovánszky Alán egyaránt Géza fejedelem katonai telepítéséhez köti Sárvíz-menti megjelenésüket¹²⁹, s a Székesfehérvár körül ténylegesen kialakuló védelmi rendszerrel hozza összefüggésbe¹³⁰. Györffy a Sárvíz-menti besenyőket végeredményben Thonuzóba Kemej-vidéki népéből, pontosabban annak a Bécsi medence vidékére telepített csoportjából (Tolmács helynevek) eredezteti. A Taksony által a nyugati határ védelmére rendelt egységet – az osztrák végek feladásakor – Géza telepítette volna át a Sárvíz bal partjára: az ellene lázadó Koppány „Somogyországát” körülvevő szorítógyűrű megerősítésére. Az ország szívet védő belső határ ellenőrzési pontjait, Urhida várától (első említése 1009-ben) kiindulva, néhány magyar (Kér, Keszi, Jenő) és kabar (Ladány, Káloz, Őrs, Vajta) falutól eltekintve, Tolnáig a besenyők őrizték¹³¹.

Elgondolása azonban több szempontból is támadható. Ugyan a Kemej-vidéki és a nyugati gyepüvonalra telepített csoportok nagyjából egy időre – a X. század közepe tájára – tehető megjelenése bizonyítottan látszik, a két néptöredék összetartozását semmilyen más adat nem erősíti¹³². Ha ezt a felvetést kutatásunk mégis elfogadná, a Sárvíz-menti besenyőkkel való kapcsolat meglétére, pontosabban a nyugati végeken felszámolt határőr csoportok mezőföldi áthelyezésére akkor sem bizonyulna elégséges bizonyítéknak Györffy érvelése: egy 1324-ben említett szentmiklósi besenyő névazonossága Thonuzóba fia Urkunddal¹³³.

A betelepedés Géza-kori időpontjával kapcsolatban kételyeket ébreszthet az a tény, hogy a besenyő ispánság határai nem fedték a Fejér megyét Tolnától és a veszprémi püspökséget a pécsitől elválasztó határokat: azoktól függetlenül, párhuzamosan léteztek¹³⁴. Amennyiben már Géza idején itt éltek volna a besenyők, új szervezeti és területi egységük megőrzését bizonyára

125 Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a besenyők – a kunokhoz hasonlóan – talán már a dél-magyarországi időszakban áttértek az összetett gazdálkodásra, fejlett állattenyésztésük mellett részben földműveléssel is foglalkoztak. (Pletneva, Sz. A., 1958. 190. o.; Györffy Gy., 1953 a., 252. o.; Selmezi L.: A kunok nomadizmusának kérdéséhez. HOMÉ 25-26. (1988) 177-188. o. Ennek fejlettségi szintje azonban nem érte el a kunokét.

126 Bátky Zs., 1918. 120-124., 1922., 189-191. o.; Györffy Gy., 1940. 101-102. o.

127 Károly J., 1896. I. 168-169. o.

128 Györffy Gy., 1977. 129. o. E beköltözést legkorábban I. (Szent) László korára (1077-1095) helyezi, ezzel szemben Pálóczi Horvát A., 1988. 122. o. I. András (1046-1060) besenyő-magyar szövetségével hozza kapcsolatba: I. a 78. jegyzetet.

129 Gläser L., 1937. 77. o.; Kniezsa I., 1938. 438. o.; Györffy Gy., 1977. 113., 1984. 707-708., 1987. 325-326. o.; Kralovánszky A., 1985. 369. o.

130 Kralovánszky A., 1967. 35-47. o.

131 Györffy Gy., 1977. 113., 1984. 707-708., 1987 a. 325-326. o.

132 L. a 38. jegyzetet.

133 Györffy Gy., 1987 a., 326., 406. o.

134 Pesty F., 1880. I. 75. o.; Csánki D., III. 295-297. o.; Károly J., 1896. I. 204., 240. o.; Györffy Gy., 1987 a. 322. o.

figyelembe vették volna a határok megszabásakor. Vagyis az István által kialakított, a Duna parti Tolvaj falutól a Sárvíz parti Vajtáig, majd azon túl Egresig, Igarig, Dádig húzódó, a besenyő területet kettészelő határok már állhattak a besenyők ideérkezésekor¹³⁵.

A Sárvíz menti besenyő ispánság X. századi kialakulása ellen szólhatnak a nyelvészeti eredmények is. Maga Györffy György szögezte le, hogy a korai besenyő szállásterületek egyik legfőbb ismérve a besenyő eredetű földrajzi nevek bősége egy adott területen, ami hosszan tartó ottlakást feltételez¹³⁶. Ezzel szemben a Sárvíz völgyében besenyő eredetű dűlő-, határ-, domb- és vízneveket eddig nem sikerült kimutatni. Annál nagyobb viszont az oklevelekben fellelhető pogány személynevek (Urkund, Chutur, Kaydan, Kochobur), vagy a - nomád, török helynévadási szokásnak megfelelően - belőlük képzett településnevek (Alap, Cece, Töbörzsök) száma. Ez a jelenség inkább egy magyar környezetben viszonylag „rövid” ideje élő, steppei kultúráját, besenyő tudatát még részlegesen őrző népességet jelez¹³⁷.

A telepítés okait, szerepét már az eddigiek alapján sem kell feltétlenül a Koppány elleni védővonalhoz kötnünk, s ezt erősítik az alábbiak is. A belső határvédelem elméletével¹³⁸ kapcsolatban - Kniezsa István nyomán - korábban éppen Györffy György hívta fel arra a figyelmet, hogy téves sztereotípa a besenyők kizárólagos határvédő szerepe,¹³⁹ s amelyet a kemeji besenyők kapcsán nem is tett magáévá¹⁴⁰. A mezőföldi besenyők katonai funkciójának megítélésénél fontos szempont lehet, hogy az Árpád-kori Magyarország talán legfontosabb nemzetközi útvonala - a nyugatról Bizáncon át vezető jeruzsálemi zarándokút - Fehérvár és Tolna közti 3 napi útszakasza (amely azonos az 1055-i tihanyi alapítólevélben említett híres „hadiúttal”) épp a Sárvíz bal partján, a besenyő ispánságon át haladt¹⁴¹. Lehetségesnek tartjuk, hogy ezen útszakasz békeidőben való ellenőrzése hárult a besenyőkre. A telepítés idejének mérlegelésénél talán nem érdektelen, hogy ez az útszakasz igazán csak a XI. században tesz szert valódi jelentőségre, amikor István politikája eredményeként Magyarország bekapcsolódik Európa vérkeringésébe¹⁴². Stratégiai szerepükkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk: a gyepűőrzésnél sokkal valószínűbb, hogy mint a közeli Székesfehérvár királyi központtól függő, bármikor hadba hívható könnyűlovas fegyvernem teljesítettek szolgálatot. Ezért különös jelentőséggel bír, hogy a közvetlenül szomszédos, határórként soha nem alkalmazott kunok XIII. század végi megjelenése Fejér megyében, időben közel egybe esik a besenyő ispánság elhalásával. Nem zárható ki, hogy a kunok idetelepítése a besenyők „elmagyarosodása” folytán keletkezett úr betöltését célozta a királyi hadszervezetben¹⁴³.

135 Hasonló jelenség figyelhető meg a tatárjárás után megtelepedő Halas-széki kunok esetében, ahol az általuk birtokolt terület újonnan húzott határai teljesen megbontották a Duna-Tisza közti Fejér és Csongrád megye közti határt.

136 Györffy Gy., 1940. 40. o.

137 Györffy Gy., 1940. 16-20. o. A Sárvíz-menti besenyők nyelvemlékeivel legutóbb *Mándoky Kongur István* foglalkozott A Fejér megyei besenyők és kunok c., 1969 májusában Székesfehérváron elhangzott előadásában. Írásban csak a kunokról szóló részek jelentek meg. *Mándoky Kongur I.*, 73-80. o.

138 Az elmélet első csirái már *Tagányi K.*, (306. o.) munkájában fellelhetők.

139 *Kniezsa I.*, 1937. 325. o.; Györffy Gy., 1940. 102. o.

140 Györffy Gy., 1987 b., 44. o.

141 *Gläser L.*, 1929. 150. o.; Györffy Gy., 1987 b. 341. o.

142 Györffy Gy., 1977. 154. o.

143 *Hatházi G.*, 41. o.

A fentiekben számbavett adatok és szempontok - véleményünk szerint - inkább a település kései voltát sejtetik. Ha a kérdés eldöntésében nem is tekinthetők perdöntőnek, arra mindenképpen felhívják a figyelmet, hogy egyértelmű bizonyítékok hiányában elhamarkodott lenne a mezőföldi besenyő településtömb kialakulását valamely X. századi egységhez kötni, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy folyamatos besenyő beköltözéssel még közel 120 évig számolnunk kell.

4. A besenyő telepítések jellege

A besenyő telepítéseknél, a stratégiai, funkcionális vonatkozások mellett másfajta törvényszerűségek is megfigyelhetők.

A XIII-XIV. századi oklevelekből ismert besenyő lakosságú települések - a Besenyő (Besnyő, Beseny), valamint az egyes besenyő törzsek nevét megőrző helynevek, a határvidéki telepítések és az ország belsejében található, ritkaságszámba menő nagyobb településtömbök mellett - nagy szétszórtságban, többnyire elszigetelten, szinte mindenütt megtalálhatók hazánkban.¹⁴⁴ Keletkezésükkel kapcsolatban kutatásunk úgy véli, királyaink - mindenekelőtt az állam biztonságára, a belső rend megőrzésére ügyelve - szándékosan költöztették szét az idegeneket¹⁴⁵. Az előfordulási arányokat tekintve ez tűnik e legjellemzőbb telepítési módnak.

Györffy György mutatott rá, hogy a nagyobb besenyő szállásterületek mind mocsaras, rétes vidéken találhatóak¹⁴⁶. Véleménye szerint a besenyő lakta vidékek földrajzi viszonyainak ilyen mérvű egyezése nem lehet a véletlen műve. Magyarozatát abban látja, hogy az elsődlegesen nagyállattartó besenyőség a magyarországi rétes, zsombékos területekben a hagyományos steppei életmódjának legmegfelelőbb környezetet találta meg. Ez nagy mértékben megkönnyítette telepítő uralkodóink gondjait is, hiszen ezek jó része már lakatlan terület lehetett, amelyre az intenzív talajművelésre áttért magyarság amúgy sem tartott igényt¹⁴⁷.

Amint bevezetőnkben részletesebben is utaltunk rá, a „besenyő kérdésben” hadtörténeti kutatásunk még távolról sem használta ki maradéktalanul a történettudomány többi szakága által nyújtott vizsgálati szempontokat és ismeretanyagot. A kutatástörténet áttekintése során és - a hadtörténeti elemeket is tömegesen hordozó - alapkérdések taglalásakor azonban kiderül, e hiányosságok részben abból is adódnak, hogy a felmerülő problémák némelyikére nem képesek megnyugtató választ adni sem a hagyományos történelmi munkák, sem a komplexitásra törekvő településtörténeti módszerek. Ugyanakkor a mai napig kiaknázatlanok maradtak azok a történelmi, társadalom- és gazdaságtörténeti, műveltségbeli (anyag- és kultúra, életmód) és - mint

144 Györffy Gy., 1940., térképmelléklet.

145 Pálóczi Horváth A., 1988. 121. o.

146 „Besenyőket találunk a Fertő-tó déli és keleti oldala mellett, a Hanság mocsaras partján, a Rába Győr megyei rétes partja mellett (Árpás), a Marcal jánosházai mocsaras szakaszai körül, a Balaton déli, mocsaras vége mellett, a Fejér és Tolna megyei Sárvíz két oldalán, a Duna sárközi és innen lefelé terjedő mocsaras szakaszán, Pest megyében az Ürbő és Örkény körüli Sárvízben, a Kisduna és a Vág rétjei mellett. S ha lehetséges, még jobban kitűnik ez az összefüggés a Tiszántúlt. A Nagy- és Kissárrét, a Berettyó és Körösök rétes vidéke, Szolnok és Heves megye tiszaparti öntésterülete hajdani besenyők lakhelye volt.” Györffy Gy., 1940. 101-102. o., térképmelléklet.

147 Lényegében hasonló jelenség figyelhető meg az 1246 után megtelepedő kunoknál is. Pálóczi Horváth A., 1974. 246., 1986. 215-216. o.

majd látni fogjuk - egyes esetekben konkrét fegyverzettörténeti információk, amelyeket a régészet nyújthatna a történetírás számára.

A továbbiakban ezekre a lehetőségekre szeretnénk ráirányítani a figyelmet.

5. A régészeti kutatás helyzete, lehetőségei

Nagy Géza jó érzékkel sejtette meg már a századforduló táján, hogy a magyarság megtelepedése és kereszténnyé válása után feltűnő néhány pogány rítusú lovassír a középkori Magyarországra költözött, nomád eredetű katonai segédnépek emlékményéhez köthető. A Sárvíz völgyéből származó tinódi (Fejér megye) és Kölesd-itatóhegyi (Tolna megye) leleteket (1-2. tábla) besenyőnek, az erdőtelki (egykor Heves, ma Szolnok megye) harcossírt - ma is érvényesen - kunnak határozta meg, megalapozva ezzel a hazai besenyő és kun régészetet¹⁴⁸.

Az azóta eltelt évtizedekben mindinkább kibontakozó kun régészet - a különböző forrástípusok komplex hasznosításával - ma már többé-kevésbé hiteles képet tud rajzolni a kunok steppei eredetű műveltségéről és annak fokozatos megváltoztatásáról, vagyis a beolvadási folyamatról¹⁴⁹.

Ezzel szemben a hazai besenyő emlékmény meghatározása terén számottevő előrelépés nem történt. Az eddigi kísérletek, kevés súlyt helyezve a szovjet kutatás által nyújtott, X-XIII. századi összehasonlító leletanyag lehetőségeire¹⁵⁰, jórészt arra irányultak, hogy a honfoglalás korabeli anyagban mutassanak ki besenyő jelenlétet. Bálint Csanád a honfoglaláskori lovassírok egy csoportját, az ún. kitömött lóbőrös temetkezéseket vélte korábban besenyőnek. Elgondolásával kapcsolatban óvatosságra int, hogy elsődleges összehasonlítási alapul nem a dél-oroszországi besenyő „anyaterület” lelőhelyeit, hanem a - feltehetően ugyan besenyő töredékeket is magába olvasztó, de lényegében kevert, bizonytalan összetételű - sarkeli népesség temetőjét használta fel¹⁵¹. Az általa elkülönített sírok vizsgálatánál fel sem merült a földrajzi elhelyekedés, vagyis a lelőhelyek és a forrásokból ismert besenyő településtömbök közti kapcsolat meglétének kérdése.

Kralovánszky Alán és Éry Kinga a Sárvíz-völgyi, „Sárbogárd-Tringertanya” és „Alap-Tavaszmajori Homokbánya” (Fejér megye) lelőhelyeket vélte egy időben honfoglaláskori besenyő temetőnek. Azonban már akkor hangsúlyozták, hogy - eltekintve bizonyos ember-tani sajátosságoktól, továbbá a rituális tinó- és kutyatemetkezések meglététől, s a lelőhelyek környékére vonatkozó forrásadatoktól - a tárgyi anyag bizonytalanná teszi a feltevést¹⁵².

148 Nagy G., 1893 b. 105-117., 1893 c. 272-273., 1896. 351-365. o.; Nagy G.,-Nemes M., 82-83., 221., 123. jegyzet, XXIII. t. 17-18., 31-32. o.; Csallány G., 56. o., VIII. t., 1-2.

149 L. a 10. jegyzetet.

150 Fedorov-Davidov, G. A., Pleneva, Sz. A. 1958.

151 Bálint Ct., 1969. 95-107. o.; Pleneva, Sz. A., 1963. 258. o.

152 Kralovánszky A., 1964. 171-184., 1966. 89-96. o.; Éry K., 93-147. o.; Rég. Füz. Ser. I. 15. (1962) 57-58. o.; Arch. Ért. 89. (1962) 266. o.

Gondolatmenetük gyenge pontja – s ugyanez kérdőjelezi meg Bálint Csanád elméletét is – hogy az említett leletcsoportok minden más szempontból tökéletesen megegyeznek az ország többi, X. századi „klasszikus magyar honfoglaló” temetkezéseivel.¹⁵³

Hasonlóan nem meggyőző Nagy Árpád kísérlete a Kemej-vidéki X-XI. századi besenyő köznepi temetők meghatározására (Tiszabura, Füzesabony-Réti tanya, Ohatpusztakocs-Csataghalom). Nagy Árpád az erdőtelki harcossírt szintén besenyő hagyatéknak tartotta¹⁵⁴. Fodor István – aki az osztrigozsszki lelet értékelése kapcsán, mint közeli párhuzammal, újra foglalkozott az anyaggal – elvetette ezt az elképzelést, s a XII-XIII. századi keleti analógiákat figyelembe véve Nagy Géza korábbi, kun meghatározásával értett egyet¹⁵⁵.

A besenyő emléktanyák körvonalazásához hasznos adalékot nyújthat Kovács László felismerése, miszerint a XI-XIV. századi csillag alakú buzogányok kárpát-medencei meghonosodása a beköltöző kései nomádokhoz köthető. Nem tudjuk viszont eldönteni, hogy a XI-XII. századi besenyő, vagy a XIII. századi kun közvetítéssel jelenik-e meg nálunk ez a fegyver, ugyanis eddig csak szórványleleteit ismerjük¹⁵⁶. Zömüknél a megtalálás helyét sem tudjuk, vagy a pontos rétegtani adatok hiánya nehezíti a megoldást, akár legfrisebb leletünk esetében, amely Csengele (Csongrád megye) Árpád-kori magyar falu és kun szállás feltárásakor került elő szórványként¹⁵⁷. Meg kell azonban jegyeznünk, a csillag alakú buzogányok esetleges etnikum-jelző értékét nagymértékben csökkenti az a tény, hogy e fegyvertípus azonnal beépült a magyar könnyűlovasság hadfelszerelésébe. Ugyancsak Kovács László hívta fel a figyelmet, hogy a „Bajcs-Farkaspuszta” (Bajcs-Vlhanovo, Csehszlovákia) lelőhely ívelt, csukló nélküli zablája – az ismert párhuzamok alapján – besenyő lehet¹⁵⁸. Györffy György besenyő településeket felgyűjtő munkájában több nyugat-felvidéki szállás is szerepel¹⁵⁹.

Az előzőekben számbavettek túl különösebb kísérlet nem történt a magyarországi besenyők tárgyi emlékeinek meghatározására¹⁶⁰.

A lényegében évtizedek óta stagnáló besenyő régészet kibontakozásának esélyét a következőkben látjuk. Mivel a középkori Magyarországon élő keleti eredetű népcsoportok közül ma legjobban a jászok és kunok régészeti hagyatékát ismerjük¹⁶¹ – bizonyos kérdésekben talán jobban is, mint a velük szomszédos magyarságét – kézenfekvő, hogy az ott elért eredményeket, a

153 Kralovánszky A., 1964. 180. o. Időközben a ritus megítélésében is változott a kutatók véleménye. Kralovánszky Alán (1985. 360-374. o.) – feltárva az állattemetkezések művelődéstörténeti, kultikus hátterét – újabban maga is elveti a temetők besenyő eredetét. Dienes István (1978. 111. o.) – többek közt történelmi megfontolások alapján is – tagadja a kitömött lóboros temetkezések besenyő voltát. Fodor István (1977. 104-105. o., 57. jegyzet) munkájára hivatkozva nem érzi a ritust idegennek a honfoglaló magyarságtól, mivel ezek finnugor környezetben is kimutathatók. Bálint Csanád (1978. 265. o.) ekkor már maga is úgy vélte „hogy a »lábhoz tett lóboros« változat nyilvánvalóan a magyarság tömegeire jellemző.”

154 Nagy Á., 135-141. o., 1-2. tábla.

155 Fodor I., 1976. 259-260. o.

156 Kovács L., 1971. 165-181., 1986. 277-279. o.

157 Horváth F., 116. o., I. tábla, 1., 18. ábra.

158 Kovács L., 1986. 279. o.

159 Györffy Gy., 1940. 25-27. o.

160 Újabb eredményeket Pálóczi Horváth András megjelenés előtt álló munkája hozhat: Besenyők, kunok, jászok a középkori Magyarországon. (Hereditas, Corvina Kiadó, sajtó alatt) kézirat, 1984.

161 L. a 10. jegyzetet.

kutatási folyamat során kikristályosodott munkamódszereket, szempontokat beépítsük a besenyő kutatásokba is. Különösen fontos lehet ez a besenyőkhöz etnikailag közelebb álló, azonos kultúrkörből származó, közös művelődési hagyományokból táplálkozó kunok esetében. A kunoknál és besenyőknél lényegében azonos beolvadási folyamat játszódik le, amelynek kiindulási pontján a magyarságtól etnikai, nyelvi, kulturális, vallási tekintetben egyaránt erősen különböző, nomád gyökerű katonai segédnépről van szó, végpontján pedig a magyarság szerves részét képező, abba tökéletesen beilleszkedő csoport áll, amely - ez hadtörténeti szempontból talán a leglényegesebb - harci értékét már elvesztette.

Most lássuk, melyek azok a kun kutatásból átvehető legfontosabb szempontok és megállapítások, amelyek szem előtt tartása meghatározó lehet az elkövetkezendő évek besenyő kutatásában.

I. A legkönnyebben körülhatárolható emlékcsoportot az előkelő réteg pogány rítusú, magányos lovastemetkezései adhatják. Elsősorban ezekben a sírokban találjuk meg azokat a steppei kultúrára jellemző, nemegyszer bizánci, vagy orosz emlékekkel együtt előforduló, keleti eredetű tárgyakat, amelyek - összevetve a dél-oroszországi, esetleg balkáni leletekkel - biztos alapot adhatnának a magyarországi besenyő etnikum kiszűrésére¹⁶². A kun kutatás tapasztalatai alapján - úgy tűnik - bele kell törődnünk abba, hogy a besenyők esetében sem számíthatunk olyan nagyszámú és gazdag leletanyagra, mint a korábbi, népvándorláskori nomádoknál. Sajnos éppen ezek a temetkezések azok, amelyek véletlenszerűen, s csak egészen elenyésző számban kerülnek napvilágra. Vizsgálatukat megnehezíti, hogy eddig kivétel nélkül nem hiteles feltárásból származnak¹⁶³. A lelőhely pontos ismerete, a lelőkörülmények és szakszerű ásatási megfigyelések hiányában eleve behatároltak a vizsgálati lehetőségek. A leletegyüttesek eddig minden esetben csonkán, hiányosan - sokszor más leletekhez keveredett szórványként - kerültek múzeumba.

Jelen ismereteink szerint a magyarországi besenyő lovastemetkezésekre utaló szórványokat illetően a Sárvíz völgye tekinthető a leggazdagabbnak. 1966-ban Alap község (Fejér megye) általános iskolájának helytörténeti gyűjteményéből egy ismeretlen korú lószerszámkészlet néhány darabja került az István Király Múzeumba. (Kralovánszky Alán gyűjtése.) (I. tábla 1-2.)

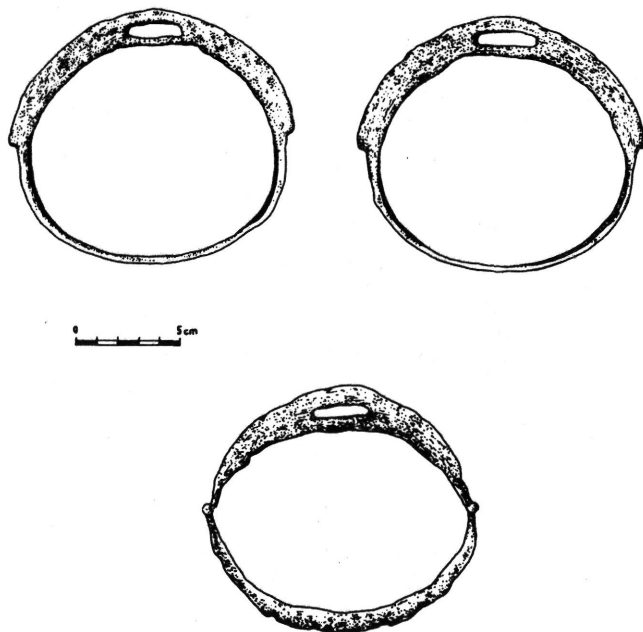
1. Kovácsolt vasból készült kengyel pár. (IKM ltsz. 76.3.4.) Formája csaknem szabályosan kerek, enyhén aszimmetrikus. (11,3x13,3 cm és 11,4x13,5 cm) Vállába kovácsolt fülű, vagyis nincs külön tagolt függesztő füle, a fektetett téglalapos formájú szíjnyílásokat a lemezzé kalapált száraz találkozási pontjának felületébe vágták. Keskeny talpalója (sz=2,2 és 2,5 cm) - keleti, puha talpú lábbelihez idomulva - erősen ívelt.

2. Vas hevedercsat, félköríves (6x6,7 cm) csattüskéje letörött. (IKM ltsz. 76.3.5.)

Darabjaink Alap környékéről való származása valószínű, de közelebbi lelőhelymeghatározásuk kétséges, ugyanis az általános iskola gyűjteményében későavar (VIII-IX. századi) leletek közé keverték őket, s így összetartozó leletegyüttesként kerültek múzeumi nyilvántartásba is. (IKM ltsz. 76.3.1-11.) A leltárkönyv bejegyzése szerint a tárgyak lelőhelye a község belterületétől kb. 1 km-re, keletre fekvő „Tavaszmajori-Homokbánya”. A lelőhely nyugati peremén fel-

162 Selmeczi L., 1985. 79-80., 1986. 129. o.; Pálóczi Horváth A., 1973. 201-203., 1985. 98-99. o.

163 Selmeczi L., 1982. 730. o.

I. tábla. 1-2.: Kengyelpár (Alap-Tavaszmajor)
3.: Kengyel (Kölesd-Hatóhegy)

tárt avar sírok ugyan kétségtelenné teszik az általános iskolai gyűjtemény avar leleteinek származási helyét, ezt azonban nem vonatkoztathatjuk automatikusan a fentiekben leírt idegen lószerszám-szórványra is¹⁶⁴. Vállába kovácsolt fülű, kerek kengyelpár legközelebbi párhuz-

164 Maga a lelőhely régóta ismert, 1959 és 1966 között több ízben is folyt itt leletmentő feltárás, amelynek során csaknem 200 sír került napvilágra. Az avar sírok mellett (*Rég. Füzet.* Ser. I. 19. [1965] 35. o.) a lelőhely túlnyomó hányadát – a D-É-i irányban húzódó – több száz sírosra tehető, Árpád-kori (X-XIII. századi) köznépi temető teszi ki. A leletanyag alapján („S”-végű hajkarikák, gyöngyök, gyűrűk, kések stb.) a temető több része oszlik: a D-i a korábbi, az É-i a későbbi (III. Béla CNH 128. és IV. István CNH 103. érmekkel datált) sírcsoport. (*Rég. Füzet.* Ser. I. 13. [1959] 83. o.; 17. (1964) 66-67. o.; *Arch. Ért.* 91. (1964/262. o.) *Kralovanszky Alán* 1964-ben – ekkor még csak a legdélebbi, honfoglaláskori és X. századi sírcsoport ismeretében – a hasonló jellegű „Sárbogárd-Tringer tanya” lelőhely alapján, X. századi besenyő temetőnek vélte. (1964. 179. o.) Az elgondolásával kapcsolatos kételyekről már esett szó. Most csak arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a kun analógiák alapján – még ha el is fogadjuk a besenyő meghatározást – nagyon kicsi annak a valószínűsége, hogy az alapi kengyelpár előkelő tulajdonosának lovassírja egy egyszerű köznépi temetőben kerüljön a földre (*Selmeczi L.*, 1982. 730. o.) A tavaszmajori temető részleteiben, sajnos, mai napig sem publikált, így nem tudjuk, hogy besenyő jelenlétet bizonyító tárgyi anyagot tartalmaz-e. Mindenesetre ilyeneknek meglétéről az ásatási jelentésekben nem esik szó. Az alapi kengyelpárral kapcsolatban esetleg érdekes lehet, hogy Kralovanszky Alán a mai községi temető helyén elpusztított – közelebről meg nem határozható korú – nomád jellegű sírok meglétére talált nyomokat. Az István Király Múzeum adattárában olvasható jelentésében leírja, hogy a sírásó munkája során gyakran talál sírokat, bennük „fegyvereket, diszeket”, nyakláncot (torques?), kardot stb. Kralovanszky a temetőt a község belterületének határán, a Kossuth L. u. táján húzódó Árpád-kori (besenyő?) településsel hozza összefüggésbe, amelyhez – véleménye szerint – az alap-tavaszmajori temető semmiképpen nem tartozhatott. (*Rég. Füzet.* Ser. I. 15. /1962/ 1., 55. o.) A kérdés tisztázásához hitelesítő ásatásra lenne szükség.

maira a sárvíz-völgyi tinódi (Fejér megye) és kölesd-itatóhegyi (Tolna megye) leletekben bukkantunk rá¹⁶⁵.

Nagy Géza – igaz, a megfelelő tárgyi bizonyítékok hiányában, főleg történeti megfontolásból – remek felismeréssel választotta külön ezeket az idegennek érzett leleteket a honfoglalás-kori, pogány rítusú lovassírok anyagától, XI–XII. századi besenyő emlékeként határozva meg azokat.

A tinódi lelet (kovácsolt vasból készült, ezüst berakásos, oldalpálcás zabla, vállába kovácsolt fülű, kerek kengyelpár, két keleti típusú szablya) a „Pintér–Varga család temetője”, vagy „Tinódi szőlőhegy” néven ismert – a mai Sárbogárdhoz tartozó – határrészéből került a Magyar Nemzeti Múzeumba a múlt század utolsó harmadában¹⁶⁶. Földrajzilag tehát mindenképpen indokolt a besenyőkhöz való kötés, s ezt erősíti meg az az 1269-es okleveles adat, amely Tinódot besenyő településként említi¹⁶⁷. (2. tábla)

Kölesd-Itatóhegy a Sárvíz-menti besenyő ispánság Tolna megyei részében található, besenyő szállások egész sorával hozhatjuk összefüggésbe. Pél, Hodos, Varsád, Belcs, Tököszeg, Végfalu, Középfalu egykori besenyő szállások mind Kölesd környékén csoportosulhattak¹⁶⁸. (1. tábla 3.)

Alap – ahonnan az általunk bemutatott kengyelpár származik – szintén besenyő szállás volt.¹⁶⁹

A most számbavett leletek besenyő voltát látszanak igazolni a szovjet régészeti kutatás eredményei is¹⁷⁰. A vállába kovácsolt fülű kengyeltípus eredete Közép-Ázsiában kereshető. Kelet-Európában ez a forma a XI. századig ismeretlen, körte alakú változata azonban már feltűnik a honfoglaláskori anyagban¹⁷¹. Tipológiailag ebből származtatható az a minket érdeklő, keskeny talpalójú, kerek változat, amely a XI–XII. században általánosan elterjedt kengyelforma lesz a dél-oroszországi steppezónában; ez az úgynevezett „besenyő-úz-csornije klobuki” típus¹⁷². A magyarországi régészeti anyagban való első feltűnésük – a történelmi adatokat figyelembe véve – minden bizonnyal a besenyők megtelepedéséhez köthető. A forma azonban még jó ideig tovább él, XII–XIII. századi, szélesebb talpalójú változatai megtalálhatók a kun anyagban is. Magyarországon az erdőtelki, bánkúti, kunszentmárton-jaksorérrparti, homok-óvirághegyi kun lovassírokból ismerjük őket¹⁷³. Ezért a magyar néprajzi anyagba való átöröklődésüket Selmeczi László a kunok közvetítő szerepéhez köti¹⁷⁴.

165 Nagy, 1893 c. 272–273., 1896. 351., 365. o.; Nagy G.–Nemes M., 82–83., 22., 1231. o., XXIII. t., 17., 18., 31–32.; Csallány G., 56. o., VIII. t., 1–2.

166 Dienes L., 1966. 209. o., 8. jegyzet. A lelet mai követelmények szerinti újraközlését Pálóczi Horváth András végezte el hamarosan megjelenő munkájában, l. a 161. jegyzet.

167 Győrffy Gy., 1987 a. 410. o.

168 Győrffy Gy., 1940. 22. o.

169 Győrffy Gy., 1940. 21., 1987 a. 345. o.

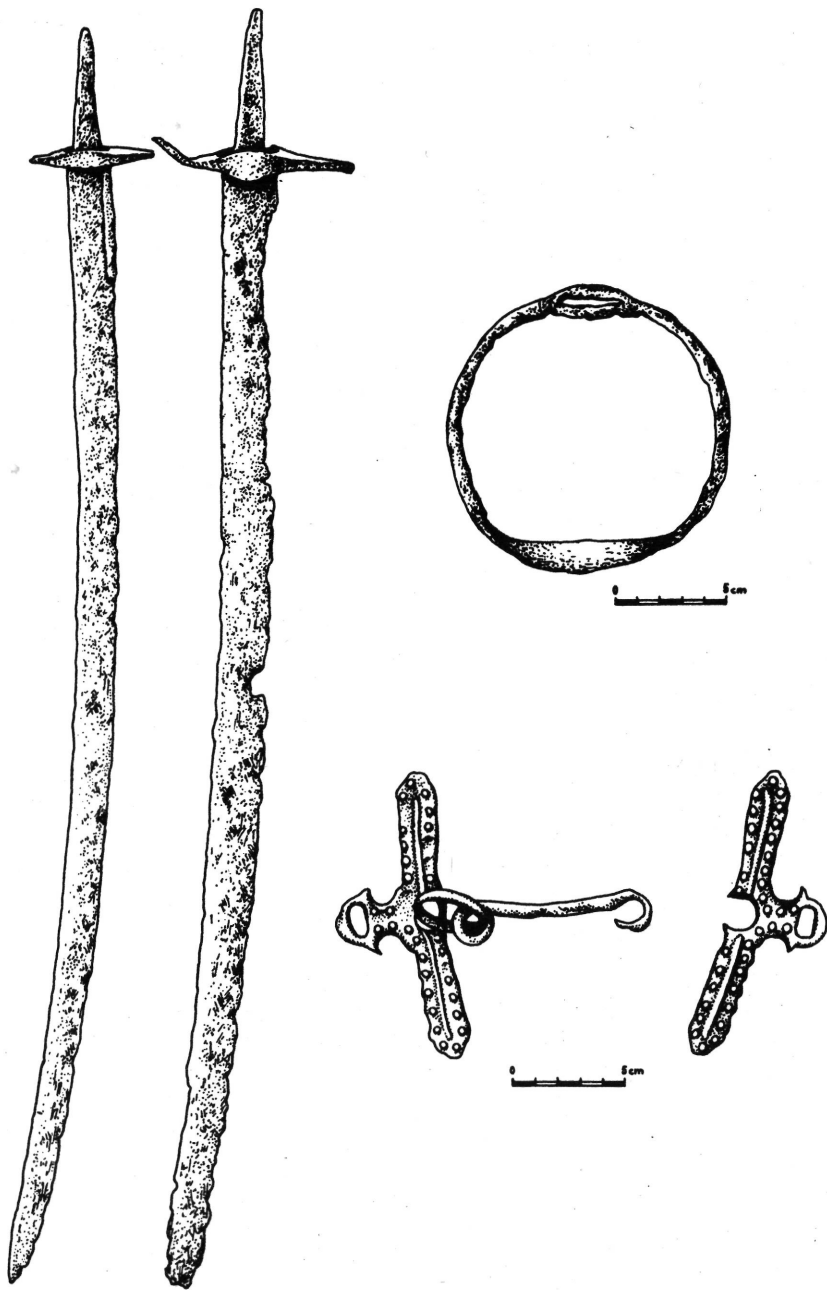
170 Pletneva, Sz. A., 1958. 153–161. o.; Fedorov–Davidov, G. A., 134–145. o.

171 Bálint Cs., 1969. 97. o.; Hampel J., 241. o., Fig. 569.; Fettich N., Taf. LXXII. 35.; Fedorov–Davidov, G. A., 14. o., 1. kép.

172 Pletneva, Sz. A., 1958. 157–159., 166. o., 3. kép, 2, 4, 6.; 4. kép 9.; 8. kép 3, 4, 8.; 9. kép 1.; 10. kép 3, 4, 6.

173 Nagy Á., 135–137. o., 1. kép 2–3.; Selmeczi L., 1971. 188–192. o., Taf. I–II.; Fodor I., 1976. 255–261. o., 3. ábra 5.; 5. ábra 2–3.

174 Selmeczi L., 1967. 104. o.

2. tábla. A tinódi lelet

Leleteinket tehát nagy valószínűséggel köthetjük a Sárvíz-menti besenyőség előkelőinek pogány rítusú, magányos lovasírjaihoz. A kun kutatás tapasztalatai szerint ilyen típusú – a nomád hagyományokat még intenzíven őrző – sírok elsősorban a beköltözés idején kerültek földbe, s az itt élt korai, első-második nemzedékhez köthetők. Fokozatos eltűnésük, amely az asszimiláció előrehaladtát s egyben a katonai funkció háttérbe szorulását is jelzi, a hasonló jellegű kun sírok alapján 60–70 évre tehető¹⁷⁵. A korai besenyő emlékegyet Sárvíz-menti meglétének bizonyításán kívül messzemenő következtetések levonására ugyan nem alkalmasak: a pontos ásatási megfigyelések, a lelőköörülmények beható ismerete nélkül, hiányos voltukból adódóan. (A kengyelek például önmagukban – megfelelő datáló értékű kísérőleletek nélkül – nem nyújthatnak biztos kronológiai alapot a betelepülés szoros idejének meghatározására.) A katonai segédnépek fegyvertörténeti kutatása szempontjából (lőszerszámzat, szablyák) azonban így is nagy jelentőségűek.

II. Vizsgálati lehetőségeink még ennél is behatároltabbak a klasszikus értelemben vett nomád szálláshelyeket – az aulokat – illetően. Tudományos ismereteink és technikai lehetőségeink jelenlegi szintjén még reménytelen az ideiglenes jurtatáborok régészeti felismerése¹⁷⁶. Pedig – ha hihetünk a kun okleveles forrásadatoknak – a besenyő megtelepedés után akár még 100 évvel is számolnunk kell előfordulásukkal¹⁷⁷.

III. Ezért – a kun példából okulva – a besenyő régészeti kutatásnak is meg kell elégednie a már letelepült népesség állandó szállásainak (faluhely és a hozzá tartozó, templom körüli temető) megtalálásával, szisztematikus feltárással. Különösen fontos lehet a besenyők megtelepedésének ideje, asszimilálódásuk szakaszainak vizsgálata szempontjából az állandó szállások temetőinek kutatása. A kun régészeti eredmények alapján az utóbbiak egy bizonyos hányadról nagy valószínűséggel sejtethetjük, hogy azok legkorábbi rétegei valójában a megtelepedők korai nemzedékéhez köthető, a pogány előkelők magányos sírjaival egyidős, nagy sírszámú, pogány köznépi temetők maradványai. Valószínűleg a templomtól függetlenül keletkeztek, s ez esetben környékünkön kellett állnia a kötetlen nomád szálláshelyeknek. Később, a letelepedés után – többnyire – ezek körül alakultak ki az állandó falvak. A már keresztény temetők egy része tehát a korábbi, pogány szállástemetők fölé rétegződött. Egy-egy innen származó, hitelesen feltárt, jó datáló értékű leletegyüttes egyértelmű választ adhatna a betelepülés időrendjének kérdésére¹⁷⁸. Ezen túlmenően a pogány temetkezési rítusok, az esetlegesen orosz vagy balkáni vonásokat is magába olvasztó nomád viseleti elemeknek¹⁷⁹ – mint a nomád etnikai öntudat tárgyi kifejezőinek – fokozatos kikopása, s ezzel párhuzamosan a magyar viseleti elemek mind nagyobb térhódítása, s a keresztény templomok megépülése hűen tükrözhetik a besenyő asszi-

175 Pálóczi Horváth A., 1985. 98–99. o.; Selmezi L., 1985. 79–80., 1986. 129. o.

176 Pálóczi Horváth A., 1985. 93. o.

177 A kunoknál „elég későn, a 14. század közepén tűnnek fel először az oklevelekben a szállások, ekkor még településnév nélkül, mint valamely magyar helység »környékén« találhatók (1341, 1349, 1389) vagy pedig a kun szállásbírtokos megjelölésével, de szintén településnév megjelölése nélkül. (1328, 1340, 1347) Ezeket a topográfiai bizonytalanságokat tükröző adatokat a kötetlenül mozgó, nomád szállások bizonyítékának szokták tekinteni” (Pálóczi Horváth A., 1974. 256. o.), bár állandóbb jellegű téli szállásokkal már magyarországi megtelepedésük után közvetlenül is számolnunk kell. (Selmezi L., 1985. 81–83. o.)

178 Pálóczi Horváth A., 1985. 96–97. o.; Selmezi L., 1985. 80–81., 1986. 130–134. o.

179 Itt kizárólag a szovjet régészeti kutatás eredményeire alapozhatunk csak (l. a 150. jegyzetet), sajnos nem állnak rendelkezésünkre – kellő kritikával alkalmazható – egykorú ábrázolások, vagy hitelesnek tekinthető leírások. A tárgyi anyaggal való összevetésre sem Ibn Fadhlán, sem Bonfini leírása nem alkalmas. (Ligeti L., 382–383. o.; Gyöffy Gy., 1940. 9., 58. o.)

miláció szakaszait, egyben pedig a besenyők belső társadalmi tagozódásának, vagyoni differenciáltságának is fokmérői lehetnek. Ugyancsak hasznos információkat nyerhetünk az állandó falvak régészeti vizsgálatából. A besenyők gazdasági-társadalmi integrációja, a letelepült életmód kutatása szempontjából döntő jelentőségű a faluhálózat és telekrendszer tisztázása, a beltelek szerkezetének (lakó- és gazdasági épületek, ólak, karámok), a tüzelőberendezéseknek, és használati tárgyaknak minél teljesebb ismerete¹⁸⁰. Csorba Csaba a Sárvíz-menti besenyő telepek régészeti azonosítása kapcsán figyelt meg egy sajátos települési jelenséget. Esetleg a besenyők nagyállattartásra alapozódó, eleinte kezdetleges földművelését jelezheti, hogy a besenyőkhöz köthető Tolna megyei Árpád-kori lelőhelyeken több esetben találkozott kisebb-nagyobb, időről időre tovább vándorló családi csoportok szakaszosan ismétlődő településmaradványaival, amelyek „a patakoktól elválasztott, egymástól alig nyíllövésnyire fekvő” dombháton találhatók¹⁸¹.

IV. A fentiekből következően a besenyő problematika régészeti megközelítésénél a szálláshelyek összegyűjtése, feltérképezése az első számú feladat. Ennek kivitelezésére – írott forrásbázisát, régészeti adottságait tekintve – a legalkalmasabb területnek a Sárvíz menti településtömb tűnik. Mint láttuk, a korai besenyő szórványemlékek is – Tinód, Kölesd-Itatóhegy, Alap – elsősorban itt található meg. Csorba Csaba a besenyő ispánság Tolna megyei szakaszán e gyűjtőmunkát részben már elvégezte¹⁸². Az István Király Múzeum leltárkönyvi bejegyzései és adattári dokumentumai alapján – melyek részletes ismertetését terjedelmi okból mellőzzük – már így, a szisztematikus terepbejárások megindulása előtt is közel 40 Fejér megyei „besenyőgyanús” lelőhely áll rendelkezésünkre. Ezek hitelesítése és pontos azonosítása mellett megnyugtató eredményre csak teljességre törekvő anyaggyűjtésen alapuló, Méri István munkamódszerét követő adattár elkészítése vezethet¹⁸³. A feladat lényegében a Sárvíz menti besenyőkre vonatkozó források konkrét lelőhelyhez való kötése. A terepbejárások során lokalizált és térképre vetített lelőhelyek, s az ott gyűjtött leletek írott forrásokkal való egyeztetésének lehetőségét a Sárvíz völgye középkorával foglalkozó, a dolgozat 3. részében – a régészeti szempontok miatt szándékosan – részletesen taglalt történeti munkák, forrásgyűjtemények nyújthatják majd. A szállások azonosításában fontos szerepe van a helynévkutatásnak is, elsősorban a helynevek régi és mai térképek adataival való egyeztetésének. Területünkre sajnos kevésse alkalmazhatók a XVI. századi kéziratok térképek, (Lázár deák 1553., Matthes Zündt 1567., Wolfgang Lazius 1570.) viszont annál inkább a Josephinische Aufnahme, majd az azt

180 *Selmeczi L.*, 1985. 81-83., 1986. 134-137. o. Érdekes problémát vet fel *Györffy György* (1984. 970. o.) Freisingi Ottó egyik magyarországi feljegyzésével kapcsolatban. „Mivel a falvakban és városokban a lakásaik igen hitványak, ritkán fából és még ritkábban kőből valók, egész nyáron át és ősszel sátrakkban laknak.” Szabó István szerint itt a falusi beltelkeken, a ház mellé felállított jurtákról lehet szó, amelyekben a magyarok – nyáron – a XII. században is laktak. (*Szabó I.*, 31. o.) Györffy – ugyan nagyon óvatos megfogalmazásban – nem tartja lehetetlennek, hogy a Konrád császárt kísérő püspök adata besenyőkre vonatkozhat, hiszen „...Freisingi Ottó magyarországi útja felerészben besenyő falvak mellett vezetett el...”. Hozzátehetjük: ezen az útvonalon feküdt – három napi járóföldön át – a Sárvíz-menti besenyő ispánság is (l. a 141. jegyzetet). Szintén *Györffy György* (1987 a. 339., 350-351. o.) hívta fel arra a figyelmet, hogy valamelyik Fejér megyei „Besenyő” helységhez köthető a Szent Margit legenda 1267. évi adata, amelyből kiderül, hogy az egykor nomád besenyők a XIII. század végén már keményes, ablakkal ellátott házban laktak.

181 *Csorba Cs.*, 61-65. o. (Belcs, Hodos, Tökösszeg, Végfalu, Középfalu, Kajdacs, Dorog körzetében)

182 Uo.

183 *Méri L.*, 1952. 49-65., 1954. 138-152. o.

követő II-III. számú katonai felvételek, végül Mikoviny Sámuel térképe a XVIII. század közepéről¹⁸⁴.

Sok hasznos információval szolgálhatnak Nagy Lajos munkái a megye „pusztatemplomairól” (egykori faluhelyekre jó adatok¹⁸⁵), továbbá helynévi anyaggyűjtései¹⁸⁶, melyek magukba foglalják – többek közt – a már említett térképek adatait és sok, addig publikálatlan levéltári anyagot is (uradalmi leírások stb.). Hasonló jelentőségű források a török utáni visszatelepítések, határvizsgálatok (régii faluhely megkeresése) jegyzőkönyvei¹⁸⁷. Rendelkezésünkre áll Bél Mátyás vármegyeleírása¹⁸⁸, Fejér megye II. József kori katonai leírása¹⁸⁹, valamint Pesty Frigyes helynévtárának Fejér megyével foglalkozó része¹⁹⁰. A megyei levéltár községmonográfia-sorozata szintén sok újat ad az egyes településekhez köthető források számbavételekor¹⁹¹.

Az elkészült adattár számos vizsgálati lehetőségre adnak módot.

A. Összesítő térképre együtt rávetítve a vidék középkori domborzatát, vízrajzi viszonyait, úthálózatát rekonstruáló kísérleteket (l. a 3. fejezetet) és a megtalált, korszakokra lebontott (X., XI-XIII., XIV-XVI. századi) régészeti lelőhelyeket, nagymértékben pontosíthatjuk a Sár-víz-völgy településhálózatáról alkotott eddigi képünket.

B. Az adattári információk összesítése után lehetővé válna a legjobb régészeti adottságokkal és legoptimálisabb írott forrásbázissal rendelkező lelőhelyek kiválasztása, feltárása.

C. A besenyő emlékanyag meghatározása szempontjából kevésbé jelentősek a XIV-XVI. századi, már teljesen „elmagyarosodott” faluhelyek. Elsődlegesen a XI-XIII. századi „klasszikus” besenyő korszak lelőhelyeit kell vizsgálnunk, s a megtelepedés ideje, körülményei szempontjából gyakorlatilag azonos jelentőséggel bír a honfoglaláskori és X. századi lelőhelyek minél teljesebb ismerete is¹⁹².

D. A feltárt XI-XIII. századi település (vagy települések) anyagát érdemes lenne összevetni az egykorú, környékbeli magyar falvak leleteivel. Reményeink szerint az összehasonlító vizsgálatok plasztikusan bizonyítják a két népesség etnikai, életmódbeli különbségeit, majd a kulturális kölcsönhatások révén fokozatos összemosódásukat.

A fentiekben foglaltak csupán a besenyő hadtörténeti kutatás továbblépésének egyik lehetséges módjára hívhatták fel a figyelmet, jelezve azt, hogy az Árpád-kori magyar hadszervezet besenyő elemeinek vizsgálata még számos – eddig kevésbé kihasznált – megközelítési lehetőséggel rendelkezik. A most felvetett ötletek tényleges eredményekké érlelése még további kutatásokat igénylő, megoldásra váró feladat.¹⁹³

184 Nemes K., 1-3. sz. fakszimile térkép. A Josephinische Aufnahme (1782-85, 1:28.800), a II. sz. (1829-66, 1:25.000 és 1:75.000), a III. sz. (1872-84, 1:25.000 és 1:75.000) katonai felmérések eredetije a bécsi Kriegsarchívban, fénymásolata a Hadtörténeti Térképtárban található. Szervényezését Csendes L. és N. Ipoly M. (5-168. o.) végezte el.

Mikoviny Sámuel „Mappa Comitatus Albensis geometrice concinata” (1:144.780), Bendefy L., I. 106., II. 6. o. - eredetije a Tolna megyei levéltárban található. (Istz. T-45.)

185 Nagy L., 1966. 173-180. o.

186 Nagy L., 1972. 227-311. o.

187 Móra M., 211-226. o.

188 Prokopp Gy., 83-118. o.

189 Eperjessy K., 119-160. o.

190 Párniczky J., 161-306. o.

191 Fejér megyei Történeti Évkönyv 13. (1979) A-B, 14. (1980) B, 15. (1981) C-E, 16. (1985) E-F, 17. (1987) G-K.

192 Csorba Cs., 57. o.

193 Végezetül szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak, Pálóczi Horváth Andrásnak és Selmeczi Lászlónak munkámhoz nyújtott baráti segítségükért, szíves szakmai tanácsaikért. A rajzokat Branczeiz Zsuzsa készítette.

FÜGGELÉK

Rövidített jelzetű irodalom

- Ádám László-Marosi Sándor-Szilárd Jenő* A Mezőföld természeti földrajza. Budapest, 1959.
- Bálint Csanád* 1969 A honfoglaláskori lovastemetkezések. MFMÉ 1971. 2. sz. 85-107. o.
1978 Válasz Dienes Istvánnak. *Arch. Ért.* 105. (1978) 264-268. o.
- Bátky Zsigmond* 1918 Néhány vonás Fejér vármegye népességének tömörüléséhez. *Földrajzi Közlemények*, XLVI. (1918) 119-128. o.
1922 Néhány adat Fejér megye településföldrajzához. *Föld és Ember*, II. (1922) 185-191. o.
- Belitzky János* A nyugat-dunántúli és felvidéki besenyő telepek. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 59-95. o.
- Bendefy László* Mikoviny Sámuel megyei térképei. I-II. MTA könyvtára kiadványai. Budapest, 1976.
- Borosy András* 1962 A XI-XIV. századi magyar lovasságról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1962/2. 119-174. o.
1985 Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. Magyarország hadtörténete. (Főszerkesztő: Liptai Ervin) Budapest, 1985. I. k. 13-51. o.
- Csallány Géza* Nagy Géza régészeti levelei Jósa Andráshoz. NYJAMÉ 2. (1959) 51-63. o.

- Csánki Dezső* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V. k. Budapest, 1890-1913.
- Csendes László-N. Ipoly Márta* Települések szelvényezése az I-II-III. katonai felmérések alapján. Hadtörténeti Térképtár, Budapest, 1977.
- Czeglédy Károly* 1950 Új adatok a besenyők történetéhez. MNY. XLVI. (1950) 361-362 o.
- 1954 A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. IV-IX. századi népmozgalmak a steppén. Nyelvtudományi Társ. Kiadványa 84. sz. (1954) 12-45. o.
- 1956 Kangarok és zavarok. MNY. LII. (1956) 120-125. o.
- Csorba Csaba* A Sárvíz-mente településtörténete a X-XVII. században. Tanulmányok Tolna megye történetéből. III. Szekszárd, 1972. 49-91. o.
- Dienes István* 1966 A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. *Arch. Ért.* 93. (1966) 208-234. o.
- 1978 Opponensi vélemények Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Arch. Ért.* 105. (1978) 107-129. o.
- Éry Kinga* Reconstruction on the Tenth Century Population of Sárbo-gárd on the Basis of Archeological and Anthropological Data. *Alba Regia* 8-9. (1967-68) 93-147. o.
- Fedorov-Davidov, G. A.* Kocsevniki Vosztocsnoj Evropi pod vlasztju zolotoordinsz-kih hanov. Moszkva, 1966.
- Eperjessy Kálmán* Fejér megye II. József kori katonai leírása. Fejér megyei történeti Évkönyv, 11. (1977) 119-160. o.
- Fettich Nándor* A honfoglaló magyarság fémművészete. AH XXI. Buda-pest, 1937.
- Fodor István* 1972 Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. FA 23. (1972) 223-242. o.

- 1976 Az osztrogoszski lelet. *Cumania* 4. (1976) 255-261. o.
- 1977 Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk. Bartha A.-Czeglédy K.-Róna-Tas A.) Budapest, 1977. 79-114. o.
- Gláser Lajos* 1929 A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63. (1929) 139-167. o.
- 1937 Fejér megye kialakulása. Magyar városok és vármegyék. XXII. Fejér vármegye. (Szerk. Schneider M.-Juhász V.) Budapest, 1937. 75-102. o.
- Gyóni Mátyás* A paristrioni államalakulatok etnikai jellege. Budapest, 1942.
- Gyárfás István* A jász-kunok története. I-II: Kecskemét, 1870-1873., III. Szolnok, 1883., IV. Budapest, 1885.
- Györffy György* 1940 Besenyők és magyarok. Különnyomat a Kőrösi-Csoma Archivum I. kiegészítő kötetéből. Karcag, 1940.
- 1953 a. A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. (Szerk. Székely Gy.) Budapest, 1953. 248-276. o.
- 1953 b. A székely társadalom. Uo. 104-117.o.
- 1959 Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.
- 1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. A-CS Budapest, 1963.
- 1970 A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Arch. Ért.* 97. (1970) 191-242. o.
- 1971 A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* (1971) 281-287. o.; uo. Sur la Question de l'établissement des Petchénégues en Europe. *AOr.* XXV. (1972) 283-292. o.
- 1975 A magyarok elődeiről, és a honfoglalásról. Budapest, 1975. Bevezető, 5-46. o.
- 1977 István király és műve. Budapest, 1977.

- 1984 Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig. (Főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A.) Budapest, 1984. 575-1007. o.
- 1987 a. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. D-GY Budapest, 1987.
- 1987 b. Uo. III. H-K Budapest, 1987.
- Hampel József* Alterthümer der frühen Mittelalters in Ungarn. I-II. Braunschweig, 1905.
- Horváth Ferenc* Csengele középkori temploma. MFMÉ 1976-77. 1. sz. 91-126. o.
- Hatházi Gábor* Adatok a Hantos-széki kunok településtörténetéhez. A Jászkunság kutatása 1985. (Szerk. Fazekas I.-Szabó L.-Sztrinkó I.) Kecskemét-Szolnok, 1987. 29-65. o.
- Jerney János* 1842 A magyarországi besenyőkről. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. V. Buda, 1842. 144-184. o.
- 1851 A magyarországi besenyőkről. Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. I. Pest, 1851. 227-270. o.
- Károly János* 1885 Fejér megye elpusztult helységei. A Fejér megyei és Székesfejérvár Városi Történelmi és Régészeti Egylet Évkönyve. Székesfehérvár, 1885. 5-32. o.
- 1896 Fejér vármegye története. I-V. Székesfehérvár, 1896-1904.
- Kniezsa István* 1937 A nyugat-magyarországi besenyők kérdéséhez. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 323-338. o.
- 1938 Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján. (Szerk. Serédi J.) I-III. Budapest, 1938. III. 365-472. o.
- Kogutowitz Károly* Dunántúl és Kisalföld írásban és képekben. I-II. Szeged, 1930.

- Kossányi Béla* Az úzok és kománok történetéhez. *Századok* 57-58. (1923-24) 519-537. o.
- Kovács László* 1971 Az MNM fegyvertárának XI-XIV. századi csillag alakú buzogányai. *FA* 22. (1971) 165-183. o.
1986 Viselet, fegyverek. Az Árpád-kor háborúi. III/2. 216-287. o.
- Kralovánszky Alán* 1964 Szarvasmarha temetkezés a honfoglalás korából. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* (1964) 171-184. o.
1966 Die Landnahmezeitliche Rinderbestattung von Sárbogárd. *Alba Regia* 6-7. (1965-66) 89-96. o.
1967 Székesfehérvár X-XI. századi településtörténeti kérdései. Székesfehérvár Évszázadai 1. (1967) 35-47. o.
1985 Honfoglaló őseink szarvasmarhakultusza. Az őshazától a Kárpátokig. (Szerk. Szombathy Viktor) Budapest, 1985. 360-374. o.
- Kristó Gyula* 1984 Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig. (Főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A.) Budapest, 1984. 1007-1809. o.
1986 Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.
- Ligeti Lajos* A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.
- Lükő Gábor* Havaselve és Moldva népei a X-XIII. században. *Ethnographia* XLV. (1934) 90-105. o.
- Makk Ferenc* Megjegyzések II. István történetéhez. Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Szerk. Horváth J., Székely Gy.) Budapest, 1974. 253-259. o.
- Maksay Ferenc* A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971
- Mándoky Kongur István* A Hantos-széki kunok. Székesfehérvár Évszázadai 2. (1972) 73-82. o.

- Méri István* Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásások eredményeiről. *Arch. Ért.* 79. (1952) 49-65. o.; 81. (1954) 138-152. o.
- Móra Magda* Források Fejér megye törökkori történetéhez. Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. (1972) 211-226. o.
- Nagy Árpád* Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X-XI. században. Az Egri Múzeum Évkönyve 7. (1969) 129-157. o.
- Nagy Géza* 1893 a. A fejérmegyei magyarság eredete. A fejérmegyei és a Székesfehérvári Városi és Régészeti Egylet Évkönyve. Székesfehérvár, 1893. 202-221. o.
- 1893 b. A régi kunok temetkezése. *Arch. Ért.* 13. (1893) 105-117. o.
- 1893 c. A székes-fehérvári magyar pogánykori lelet. Uo. mint 1893 a., 270-282. o.
- 1896 Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. *Arch. Ért.* 16. (1896) 344-365. o.
- Nagy Géza-Nemes Mihály* A magyar viselet története. Budapest 1900.
- Nagy Lajos* 1966 Pusztatemplomok Fejér megyében. *Alba Regia* 6-7. (1965-66) 173-180. o.
- 1972 Adatok Fejér megye történeti-földrajzi helynévanyagához. Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. (1972) 227-311. o.
- Nemes Klára* Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI-XVII. századból, faksimile kiadásban. Budapest, 1972.
- Németh Gyula* 1922 Zur Kenntnis der Petschenegen. Kőrösi Csoma Archivum I. (1922) 219-225. o.; ua.: A besenyők ismeretéhez. MNY XVIII. (1922) 2-7. o.
- 1932 Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Bibliotheca Orientalis Hungarica. II. Budapest, 1932.
- 1953 Kun László nyögérei. MNY XLIX. (1953) 304-318. o.

- Pálóczi Horváth András* 1973 Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie. *AOr*. XXVII. (1973) 201-209. o., ua.: A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. *FA* 24. (1973) 241-250. o.
- 1974 A kunok megtelepedése Magyarországon. *Arch. Ért.* 101. (1974) 244-259. o.
- 1975 L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie. *AOr* XXIX. (1975) 313-333. o.
- 1985 A kunok feudalizálódása és a régészet. Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. (Szerk. Fodor I. - Selmeczi L.) Budapest, 1985. 93-104. o.
- 1986 Régészeti és településtörténeti adatok a kunok megtelepedéséhez. Falvak, mezővárosok az Alföldön. (Szerk. Novák L. - Selmeczi L.) Nagykőrös, 1986) 215-236. o.
- Pesty Frigyes* Az eltűnt régi vármegyék. I-II. Budapest, 1880.
- Pletneva, Sz. A.* 1958 Pecsenegi, torki i polovci v juzsnoruszkih szteppjah. *MIA*. 62. Moszkva, 1958.
- 1963 Kocsevnicesszkij mogilnik bliz Szarkela-Beloj vezsi. *MIA*. 109. Moszkva. 1963.
- Párniczky József* Pesty Frigyes: Fejér megye helységnévtára. Fejér megyei Történeti Évkönyv 11. (1977) 161-306. o.
- Prokopp Gyula* Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. *Uo.* 83-118. o.
- Rásonyi László* 1970 Les turcs non-islamisés en occident. (Pétchénegues, Ouses, et Qiptchaqs et leurs rapports avec les Hongrois. *Phil. Turc. Fundamenta* III. Wiesbaden, 1970. 1-26. o.
- 1981 Hidak a Dunán. Budapest, 1981.
- Selmeczi László* 1967 Adatok a kengyel történetéhez Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* 9. (1967) 99-105. o.
- 1971 Angaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Forschung nach den Kumanen in Komitat Szolnok. *MFMÉ* 1971. 2. sz. 187-197. o.; ua. Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. Karcagi várostörténeti tanulmányok. Karcag, 1974. 17-34. o.

- 1982 A magyarországi kunok temetkezése a XIII–XVI. században. Néprajzi Tanulmányok. (Szerk. Balassa I. – Újváry Z.) Debrecen, 1982. 725–737. o.
- 1985 A kunok és jászok emlékanyagának kutatása. Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. (Szerk. Fodor I. – Selmeczi L.) Budapest, 1985. 79–90. o.
- 1986 A kunok és jászok kutatásának néhány problémája. Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. (Szerk. Németh P.) *Folklor és Etnográfia*. 24. (1986) 129–142. o.

SRH

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. (Edendo operis praefuit Emericus Szentpétery) I–II. Budapestini, 1937–38.

Szabó István

A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század) Budapest, 1966.

Szokolay Margit

A magyarországi besenyő telepekről. *Föld és Ember* IX. (1929) 65–90. o.

Tagányi Károly

Felelet dr. Erdélyi Lászlónak Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire. *Történelmi Szemle* (1916) 296–320. o.

Gábor Hatházi

TO THE RESEARCHES CONCERNING THE NOMADIC ELEMENTS
OF THE MILITARY ORGANIZATION OF HUNGARY
IN THE AGE OF THE ÁRPÁDS
the pechenegs

Resume

The nomadizing peoples of the Middle-European steppe area have special importance in the researches concerning the Hungarian military organization in the age of the Árpáds. One of these peoples were the Pechenegs (Bečenek, Patzinak, Bissenus) of Kipchak-Turkish language who crowded into the Carpathian Basin continuously from the 10th to the 12nd century.

Our researches in the field of military history payed only a little attention to the points of view given by the toponymy, the history of settlements and the archaeology (social-economical background, connections between the autonomies and the military organization, strategical role of settlements, the effects of integration upon the military values, the mutual effects of the material culture and armament). The aim of this work is to muster the outcomes of the researches of such kinds and to call the attention to the possibilities in the researches which can help to know the role of the Pechenegs in military history better.

Gábor Hatházi

A LA RECHERCHE DES ÉLÉMENTS NOMADES DE L'ORGANISATION
MILITAIRE EN HONGRIE, À L'ÉPOQUE D'ARPAD
les pétchènègues

Resumee

Dans la recherche de l'organisation militaire hongroise à l'époque d'Arpad, l'examen des peuples nomades vivant dans la zone steppeuse de l'Europe Orientale doit avoir une place saillante. Un de ces peuples, notamment les Pétchenègues qui parlaient la langue kiptschak-turque (Bečenek, Patzinak, Bissenus), affluaient continuellement au territoire du bassin Carpathe à partir du milieu du Xe siècle jusqu'au début du XIIe siècle.

Les recherches d'histoire militaire jusqu'aux nos jours n'ont pas fait de grande dépense d'énergie pour les points de vue donnés par la science de la toponymie, l'histoire du peuplement ou par l'archéologie (arrière-plan économique et social, le rapport de l'autonomie et de l'organisation militaire, le rôle stratégique des installations, l'interaction de la culture matérielle et de l'armement, l'influence de l'intégration sur leur valeur militaire).

Le but de cet ouvrage est de tenir compte des résultats des recherches déjà faites dans ce domaine-là, et d'attirer l'attention aux possibilités de recherche qui peuvent aider la connaissance du rôle des Pétchenègues dans l'histoire militaire.

Gábor Hatházi

ZUR FRAGE DER NOMADISCHEN ELEMENTE DER UNGARISCHEN
KRIEGSORGANISATION IN DER ARPADENZEIT
die petschenegen

Resümee

Bei der Untersuchung der ungarischen Kriegsorganisation in der Arpadenzeit muß ein hervorragender Platz den nomadischen Völkern eingeräumt werden, die in der osteuropäischen Steppenzone beheimatet waren. Zu diesen gehörten die kyptschak-türkischsprachigen Petschenegen, deren Zustrom ins Karpatenbecken von der Mitte des 10. Jahrhunderts bis zu Beginn des 12. Jahrhunderts schier ununterbrochen war.

In unserer kriegsgeschichtlichen Forschung wurde bis heute wenig Aufmerksamkeit den Gesichtspunkten geschenkt, die die Ortsnamenkunde, die Siedlungsgeschichte und die Archäologie bieten (sozialökonomischer Hintergrund, Verbindung zwischen Autonomie und Kriegsorganisation, strategische Rolle der Besiedlungen, Wechselbeziehungen zwischen materieller Kultur und Bewaffnung, Einfluß der Integration auf dem Kampfwert). Diese Studie verfolgt das Ziel, die bisherigen Ergebnisse der Forschungen in dieser Richtung zu registrieren und auf die Forschungsmöglichkeiten aufmerksam zu machen, die ein besseres Kennenlernen der kriegsgeschichtlichen Rolle der Petschenegen fördern können.

Габор Хатхазу

К ВОПРОСУ КОЧЕВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В ВОЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
ВЕНГРОВ ЭПОХИ АРПАДА
Печенеги

Резюме

В исследовании военной организации венгров эпохи Арпада особое место занимают кочевые народы, жившие в зоне степей Восточной Европы. Среди них с середины X века до начала XII века почти непрерывно вливались в Карпатский бассейн печенеги, говорившие на кипчакско-тюркском наречии (Bečenek, Patzinak, Bissenus).

Венгерская военная историография до сего времени уделяла мало внимания аспектам топонимики, изучению географических названий, истории поселений, археологии (в том числе и изучению экономико-социального фона, связи автономии и военной организации, стратегической роли поселений, взаимозависимости материальной культуры и вооружения, воздействию интеграции на боевой состав воинства). Целью настоящей работы является обобщение результатов, имеющих до сего времени в исследованиях аналогичного характера. В то же время автор старается обратить внимание на те исследовательские возможности, которые могут содействовать более лучшему ознакомлению с военно-исторической ролью печенегов.